

Ekonomik Göstergelerle
Türkiye’de Tarım
2009

T.C. TARIM VE KÖYİŞLERİ BAKANLIĞI
TARIMSAL EKONOMİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

Ekonomik Göstergelerle
Türkiye'de Tarım
2009

**TARIMSAL EKONOMİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ
TEAE**

<http://www.aeri.org.tr>

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Kampüsü
Eskişehir Yolu 9. Km 1 Nolu Kapı
06530 / Lodumlu / Ankara

Telefon: 0.312.287 58 33

Faks: 0.31.287 54 58

TEAE Yayın No: 181

ISBN: 978-975-407-295-2

Ağustos 2010

© TEAE. Her Hakkı Saklıdır.

TEAE'nin izni olmaksızın çoğaltılamaz, ancak kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir.

Yayın içeriğindeki her türlü yorum ve değerlendirmeler yazar/lara aittir ve TEAE'nin görüşlerini yansıtmaz.

Not: Metin, tablo ve grafiklerdeki oranlar (%rakamlar) desimalli kullanıldığından toplamları tam 100 olmayabilir. Ayrıca TÜİK yayınları ve diğer istatistiki veri kaynaklarında zaman zaman yapılan güncellemeler ve hesaplama yöntemlerindeki değişikliklerden dolayı bazı veriler bu yayının önceki yıllarda yayınlanmış olan versiyonlarındaki ya da başka kaynaklardaki değerlerine göre farklılık gösterebilir.

ÇALIŞMA GRUBU

Dr. Kemalettin TAŞDAN

Editör

Veri Hazırlama Grubu

Zeliha YASAN ATASEVEN

Eda AYGÖREN

Zarife Nihal GÜLAÇ

Dr. Gonca GÜL YAVUZ

Fatoş YILMAZ

Ayten ZAN SANCAK

ÖNSÖZ

Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü (TEAE), tarım politikalarının belirlenmesine yönelik tarım ekonomisi konusunda araştırma projelerini hazırlama, yürütme ve araştırma sonuçlarını karar alıcılara bildirme görevinin yanısıra, çeşitli ürünlerde hazırladığı raporlarla dünya ve ülke piyasasını takip etmekte, yayınladığı eserlerle ve düzenlediği etkinliklerle ilgili tüm kesimleri bilgilendirmektedir.

TEAE, “Ekonomik Göstergelerle Türkiye’de Tarım” adı ile yayınladığı çalışmanın üçüncüsünde, tarım ile ilgili tüm kesimlerin ihtiyaç duyabileceği ekonomik verileri özetleyerek yorumlamakta ve bir başvuru kitabı şeklinde sunmaktadır.

Hazırlamış olduğumuz bu çalışmamızın politika belirleyen merciler için olduğu kadar, tarımla ilgilenen tüm kesimlerin yararlanabileceği bir kaynak olacağını umuyoruz.

Mine HASDEMİR
Enstitü Müdürü V.

ÇALIŞMANIN AMACI VE KAPSAMI

Tarım sektörü, gerek üretimi gerekse hem kendi içerisinde hem de diğer sektörlerle yaptığı katkı yoluyla yarattığı katma değer yanısıra istihdam ve dış ticaretteki payı ile Türkiye ekonomisi içerisindeki önemini korumakta ve artırmaktadır.

Son yıllarda yaşanan global krizlere bağlı olarak ulusal ve uluslararası piyasalardaki dalgalanma ya da istikrarsızlıklar tarım sektörünün gelişiminin dikkatlice izlenmesinin, hatta gıda güvenliği ve yeterliliği önceliğinde değişen piyasa koşullarına göre yeniden yapılandırılmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu gerekliliğin diğer faktörleri ise kuraklık ve iklimsel değişimlerle kendini gösteren küresel ısınma, artan ve değişim gösteren tüketim yapısı, tarım ürünlerinin biyoyakıt gibi alternatif kullanım alanlarının artması sonucu gıda maddeleri üretiminin risk altına girmesi vb. dir.

Bu çalışmada da yukarıda belirtilen gerekliliğe bağlı olarak daha önceki yıllarda yayınlanan ve yıllık gelişmelerin ele alındığı iki çalışmada olduğu gibi, 2009 yılında tarım sektöründeki gelişmelerin neden sonuç ilişkileri içerisinde detaylı olarak izlenmesi ve değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışma tarım sektörünün mevcut durumunu detaylı bir şekilde ortaya koyabilmek için 6 ana başlıktaki bölümlerden oluşmaktadır. Bu bölümlerden ilkinde makroekonomik göstergeler tarım sektörü kapsamında ele alınmakta ve değerlendirilmektedir. İkinci bölümde tarım işletmeleri ile tarımsal faaliyetlerin özellikleri incelenmekte ve tarımsal yapı ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde tarımsal üretimdeki gelişim ve üretimin bölgesel dağılımı, yoğunlaşması ve arz talep dengeleri gibi konular üzerinde durulmakta ayrıca TÜİK tarafından yayınlanan istatistiklerle bitkisel ve hayvansal üretim yapan işletmelerin temel özellikleri belirtilmektedir. Dördüncü bölümde fiyat gelişimleri incelenirken, beşinci bölümde tarım ürünleri dış ticareti incelenmektedir. Son bölümde ise desteklemeler üzerinde durulmaktadır.

Çalışmada kullanılan tüm veri ve bilgilerin toplanması, değerlendirilmesi ve yazımında görev alan TEAE personelinin katkıları çalışmanın ortaya çıkmasındaki en önemli faktör olmuştur.

Dr. Kemalettin TAŞDAN

Editör

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No</u>
1. Bölüm / Makroekonomik Göstergeler	1
2. Bölüm / Tarımsal Yapı	
3. Bölüm / Üretim	
4. Bölüm / Fiyat	
5. Bölüm / Dış Ticaret	
6. Bölüm / Destekleme	
Kaynaklar	

1. Bölüm

Makroekonomik Göstergeler

1.1. Gayrisafi Yurtiçi Hasıla ve Büyüme

Türkiye’de gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYH) hem tüm sektörleri kapsayan toplam düzeyde hem de tarım alt sektöründe büyümeye devam etmiştir. Bu gelişim 2005 yılında 650 milyar TL’ye yaklaşan toplam GSYH’nın, %47’lik artışla birlikte, 2009’da 950 milyar TL’nin üzerinde gerçekleşmesini sağlamıştır (Tablo 1). Tarım sektörü GSYH’sı da toplam GSYH’ya paralel gelişim göstermiş ve aynı dönemde %29 artarak, 78 milyar TL’yi aşmıştır. Bu dönemde, tarım sektörü GSYH’nın toplam içerisindeki payı da %9,4’ten, %8,2’ye gerilemiştir. Ancak bu gerileme diğer sektörlerdeki gelişime bağlı oransal bir değişim olup, tarım sektörü cari olarak büyümesini devam ettirmiştir.

Tablo 1. Tarım sektörünün GSYH’daki payı ve büyüme hızı^{1,2}

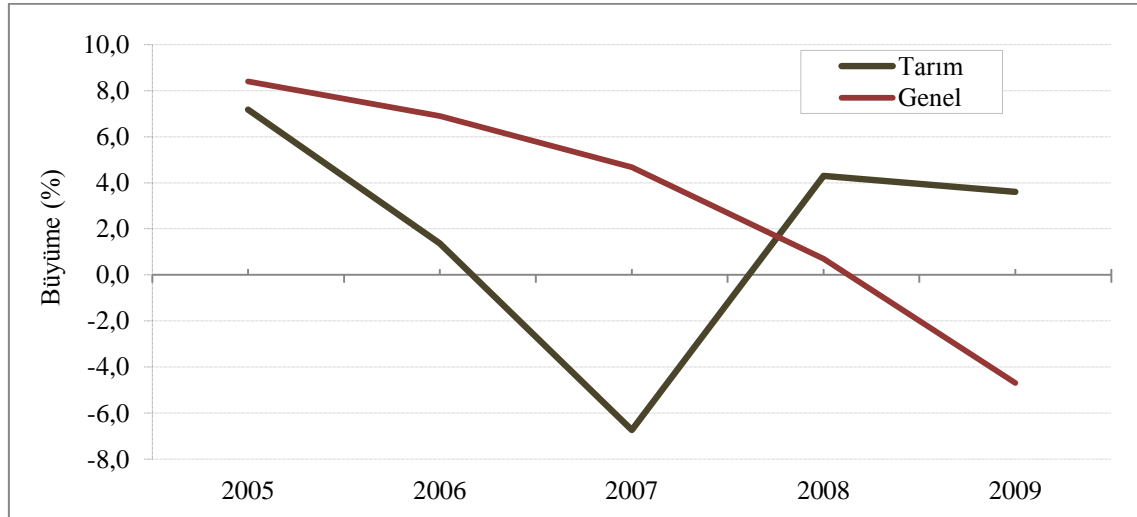
	2005	2006	2007	2008	2009
GSYİH (Cari alıcı fiyatlarıyla, milyar TL)					
Toplam	648,9	758,4	843,2	950,5	954,0
Tarım	60,7	62,7	64,3	72,3	78,4
Tarımın payı (%)	9,4	8,3	7,6	7,6	8,2
GSYİH (1998 Sabit fiyatlarıyla, milyar TL)					
Toplam	90,5	96,7	101,3	101,9	97,1
Tarım	9,6	9,7	9,0	9,4	9,8
Tarımın payı (%)	10,6	10,0	8,9	9,3	10,1
Büyüme Hızı (1998 Sabit fiyatlarına göre, %)					
Toplam	8,4	6,9	4,7	0,7	-4,7
Tarım	7,2	1,4	-6,7	4,3	3,6

Kaynak: TÜİK,2010a; DPT, 2010.

¹ Balıkçılık dahil ² TÜİK tarafından yapılan güncellemeler nedeniyle zaman zaman farklı rakamlara ulaşılabilmektedir. Bu tablodaki rakamlar Ağustos 2010 döneminde TÜİK internet sitesinden alınmıştır.

Sabit fiyatlarla GSYH serisine göre, 2005-2009 döneminde tarım sektörü GSYH'sında 2007 yılında oldukça önemli bir kırılmanın olduğu görülmektedir. Bunun sonucu olarak önceki iki yılda 9,5 milyar TL'nin üzerinde gerçekleşen tarım sektörü GSYH'sı, 2007'de 9 milyar TL'ye gerilemiştir. Bu kırılmanın çeşitli nedenleri olmakla birlikte hem global hem de ulusal düzeyde gerçekleşen kuraklık ve ekonomik kriz temel faktörlerdir. Ayrıca kuraklığın genel seyrinin dışında hem yüksek sıcaklık hem de düşük yağışla birlikte oluşması başta temel ürünler olmak üzere tarımsal üretimi önemli derecede azaltmasının yanı sıra artan girdi maliyetleri bu kırılma etkisinin şiddetini daha da artırmıştır. 2008 ve 2009'da ise tarım sektörü GSYH'sı tekrar artış göstermiş, 2009 yılı itibarıyla 2006 yılındaki düzeyi olan 9,7 milyar TL'ye ulaşmıştır. Bu durum, sektörün 2007 yılında gerçekleşen kırılmayı önemli ölçüde telafi ettiğini göstermektedir. Aynı dönemde sabit fiyatlarla toplam GSYH ise 2006 sonrasında yaklaşık 100 milyar TL'ye ulaşmış ve dalgalanmalarla birlikte bu seviyesini korumuştur. 2009 yılında da bu rakam 97,7 milyar TL'ye gerilemiş, böylece toplam GSYH bir önceki yıla göre %4,7 küçülmüştür (Grafik 1).

Grafik 1. Genel ve tarım sektörü büyüme hızı

Kaynak: Tablo 1.

Toplam GSYH'da 2009 yılında görülen bu gerileme incelenen dönemin tümünde görülmektedir. Nitekim, 2005 yılında %8,4 olan genel ekonomik büyüme hızı, izleyen yıllarda azalmaya devam etmiş ve 2008 yılında %0,7'ye, 2009'da da %-4,7'ye düşmüştür. Global piyasalardaki ekonomik kriz sonucu ortaya çıkan daralmanın yurtiçi piyasalara etkisi bu durumun temel nedenidir. Ayrıca 2001 krizinin ardından gelen dönemde oluşan yüksek oranlı büyüme hızlarından kaynaklanan yüksek baz etkisi de cari olarak büyüyen ekonominin, bunu büyüme hızına yansıtmasını önemli ölçüde sınırlandırmıştır.

Tarım sektöründeki büyüme, 2005 yılı sonrasında toplam ekonomideki büyümeden farklı gelişim göstermiştir. Bu gelişim 2005-2007 ve 2008-2009 olarak iki döneme

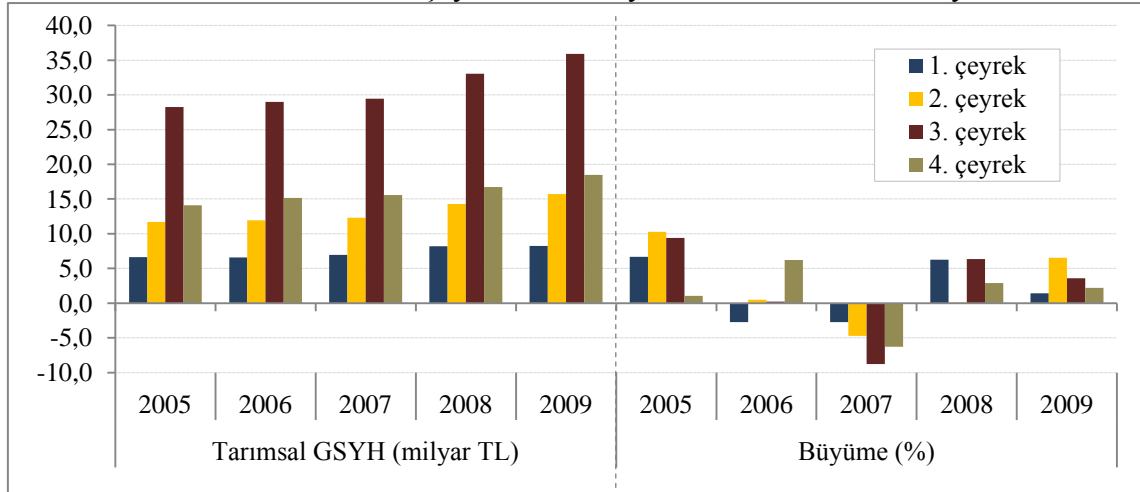
ayrıldığında, birinci dönemde gerileme, ikinci dönemde ise artış trendi olduğu görülmektedir. 2005-2007 döneminde azalma trendini sağlayan iki temel faktör bulunmaktadır. Bunlardan birincisi 2005 yılında tarımsal üretimdeki artışa bağlı oluşan ve o güne kadarki en yüksek tarımsal GSYH ile ortaya çıkan yüksek baz etkisidir. Bu etki 2006 yılında da tarımsal GSYH hem cari hem de sabit olarak arttığı halde, tarım sektöründeki büyümenin 2006 yılında 2005'e göre gerilemiş gibi görünmesine, diğer bir deyişle göreceli daralma görüntüsü oluşmasına neden olmuştur. 2007 yılında ise kuraklığa bağlı üretim azalması, tarımsal GSYH'yı bir önceki yıla göre %6,7 oranında düşürmüştür. Böylece tarım sektöründeki büyüme, negatif trend görülen 3 yıllık dönemdeki en alt noktasına ulaşmıştır.

İkinci dönemi oluşturan 2008 ve 2009 yıllarında tarım sektöründeki büyümenin pozitif trendle birlikte arttığı görülmektedir. Buna göre 2007'de %6,7'ye gerileyen büyüme rakamı 2008'de %4,3, 2009'da da %3,6 olmuştur. Bu artışların da iki temel faktörü bulunmaktadır. Bunlardan birincisi 2007'de oluşan düşük baz etkisi iken, ikincisi bu yıldaki kuraklığın ardından alınan önlemlerin yanı sıra olumlu hava koşullarının da etkisi ile tarımsal artan üretime bağlı olarak GSYH'da meydana gelen artıştır. Her iki dönem birlikte değerlendirildiğinde ise sektörün 2005'den bu yana sadece 2007 yılında negatif büyüdüğü, diğer yıllarda ise pozitif büyüdüğü görülmektedir.

Tarımsal GSYH, bitkisel üretim, hayvansal üretim, ormancılık ve balıkçılık olmak üzere 4 alt sektörün toplam katma değerinden oluşmaktadır. 2005-2009 yılları itibarıyla tarımsal GSYH içerisinde bitkisel üretim ortalama %70,2, hayvansal üretim %24,2, ormancılık %2,9 ve balıkçılık da %2,6 pay almıştır (TÜİK, 2010). Bu oranlar tarımsal GSYH'daki belirleyici alt sektörün bitkisel üretim olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Tarımsal GSYH'nın diğer bir karakteristik özelliği de yıl içerisinde çeyrekler itibarıyla ele alındığında 1 çeyrekte en düşük, 3. çeyrekte de en yüksek değerde gerçekleşmesidir (Grafik 2). Bu durum bitkisel üretim ile ilgili olup, bu üretim tahıl ve sebzeler başta olmak üzere 3. çeyrekte maksimum seviyesine ulaşmaktadır. Bu da tarımsal GSYH'nın mevsimsel olarak değiştiğini göstermektedir.

Grafik 2. 2005-2009 döneminde çeyrekler itibarıyla tarımsal GSYH ve büyüme

Kaynak: TÜİK, 2010'dan alınan verilerle yapılan hesaplamalar

Aynı durum büyüme açısından geçerli değildir. Büyüme GSYH’da, bir önceki aynı dönem itibarıyla % değişmeyi gösteren oransal bir rakam olduğundan iki dönem arasındaki farka göre değişmektedir. Buna göre, mutlak olarak GSYH artsa da bu, aynı oranda büyüme olacağı anlamına gelmez.

1.2. İstihdam

Tarım sektöründe işgücü talebini belirleyen faktörler ürün deseni teknoloji kullanımı, arazi yapısı ve iklim özellikleri vb dir. Ayrıca ülkelerin gelişmesi ile birlikte tarım sektöründe istihdam edilen nüfus oranının azalması da beklenen bir durumdur. Türkiye’de de ekonomik gelişmeyle birlikte bu oran 2000-2008 döneminde %36,0’dan %24,6’ya düşmüştür. Ancak halen AB ve gelişmiş ülkelere göre oldukça yüksektir. Dolayısıyla gelecekte diğer sektörlerdeki gelişimin tarım sektöründeki işgücünün bir bölümünü çekmesi beklenmelidir.

Tablo 2. İstihdam göstergeleri (15 + yaş, bin kişi)

	2005	2006	2007	2008	2009
15 ve daha yukarı yaştaki nüfus	48.359	49.174	49.994	50.772	51.686
İşgücüne katılma oranı (%)	46,4	46,3	46,2	46,9	47,9
Sivil işgücü	22.455	22.751	23.114	23.805	24.748
Artış (%)		1,3	1,6	3,0	4,0
Sivil istihdam	20.067	20.423	20.738	21.194	21.277
Artış (%)		1,8	1,5	2,2	0,4
Tarım	5.154	4.907	4.867	5.016	5.240
Pay (%)	25,7	24,0	23,5	23,7	24,6
Artış (%)		-4,8	-0,8	3,1	4,5
Tarım dışı	14.913	15.516	15.871	16.178	16.037
Pay (%)	74,3	76,0	76,5	76,3	75,4
Artış (%)		4,0	2,3	1,9	-0,9
İşsiz	2.388	2.328	2.376	2.611	3.471
İşsizlik oranı (%)	10,6	10,2	10,3	11,0	14,0
Kent	12,8	12,2	12,0	12,8	16,6
Kır	6,3	6,2	6,8	7,2	8,9
Tarım dışı	13,5	12,7	12,6	13,6	17,4

Kaynak: DPT, 2010.

Ekonomik kriz dönemlerinde yüksek tarımsal istihdam, işgücünün önemli bir bölümünün bu sektörde kalmasını sağlamakta ve diğer sektörlerde istihdamdan kaynaklanan sorunların ya da işsizliğin daha fazla büyümesini engellemektedir (Taşdan ve ark., 2009). Diğer sektörlerden açığa çıkan işgücünün önemli bir bölümünün tarım sektörüne kayması da buna katkıda bulunmaktadır.

Türkiye’de 50 milyon kişiden fazla olan 15 ve yukarı yaştaki nüfusun işgücüne katılım oranı son 5 yılda %46-48 arasında gerçekleşmiştir (Tablo 2). Aynı dönemde nüfus artışına paralel olarak sivil işgücü de sürekli artarak 22,5 milyon kişiden 24,7 milyon kişiye ulaşmıştır. Ancak bu artış aynı oranda sivil istihdama yansımamıştır. Örneğin, 2008 yılında sivil işgücü %3 artarken, istihdam ancak %2,2 artmıştır. 2009 yılında da bu gelişim devam etmiş ve sivil işgücü %4, buna karşın istihdam ise %0,4 oranında artmıştır. Bunun sonucu olarak da işsizlik oranı artmış ve 2009 yılı itibarıyla %14 olmuştur. İşsizlikteki bu artış ve artan sivil işgücünün istihdama yeterli düzeyde katılamaması, 2007 yılında ortaya çıkan global ekonomik krize bağlı olarak yurtiçi piyasalarda görülen daralmanın etkilerinin sonrasındaki dönemde de devam etmesinin sonucudur. Ayrıca daha önce istihdam edilebilen ancak ekonomik daralmayla birlikte işini kaybedenler de işsizlik oranının artmasına neden olmuştur.

Sivil istihdam içerisinde tarım sektörünün payı 2005-2007 döneminde azalmış, 2008-2009 döneminde ise artmıştır. Azalmanın olduğu dönemde tarım dışı sektörlerdeki işgücü talebinin artmasının yanı sıra kuraklık vb nedenlerle tarım sektöründen ayrılanlar en önemli etkenlerdir. Artan alet ekipman kullanımı, tarımsal üretim desenindeki değişim ve göç de bu azalmada etkin olmuştur. Daha sonraki dönemde ise bunun tam tersi gelişim görülmüş ve tarım sektörünün toplam istihdam içerisindeki payı yükselmiştir.

Tarım sektöründe istihdam edilenler 2009’da, 2008’e göre %4,7 artarak 5.254 bin kişiye ulaşmıştır. Bu sayı ile sektör toplam istihdamın %24,6’sına sahipken, aynı oran kentlerde %4,3’e düşmüş, kırsal kesimde ise %62,6’ya yükselmiştir (Tablo 3.). Tarımsal faaliyetlerin kırsal alanlarda yapıldığı dikkate alındığında, bu alanlarda tarım sektöründe istihdam edilen nüfus oranının yüksek olması doğaldır.

2009 yılı itibarıyla genel işsizlik oranı %14 iken, tarım dışı işsizlik oranı %17,4’dür. Bu da tarım sektörü dışında kalan sektörlerde işsizliğin daha büyük boyutta olduğunu göstermektedir. Ayrıca aynı yılda tarım dışı sektörlerdeki istihdamın 141 bin kişi azalmasına karşın bu sektördeki istihdamın 224 bin kişi arttığı da dikkate alındığında, diğer sektörlerde açığa çıkan işgücünden daha fazlasının tarım sektörü tarafından istihdama dahil edildiği ortaya çıkmaktadır.

Tarım sektörü istihdamının en önemli özelliği mevsimsel olmasıdır. Bu durum bitkisel üretim başta olmak üzere tarımsal faaliyetlerin mevsimsel olarak yoğunlaşması ile ilgilidir ve üretimin arttığı dönemlerde istihdam artarken, azaldığı dönemlerde de düşmektedir (Grafik 3.).

Tarım sektöründe istihdam edilenlerin %53,4’ü erkeklerden, %46,6’sı da kadınlardan oluşmaktadır. Bu oranlar kırsal kesimde %1’den daha az değişim gösterirken, kentsel alanlarda erkeklerde artmakta (%52,7), kadınlarda ise azalmaktadır (%40,9).

Tarım sektöründe istihdam edilenler içerisinde erkek ve kadınların payının %10’un altında farklılık göstermesi, tarımsal faaliyetlerin yürütülmesinde kadın ve erkeğin birlikte çalıştığını göstermektedir. Cinsiyete ve yaşa göre işbölümü olmakla birlikte, tarımsal faaliyetlerin ağırlıklı olarak aile işi olarak yapılması ve ihtiyaç duyulan işgücünün de aile bireyleri tarafından sağlanması da bunu desteklemektedir.

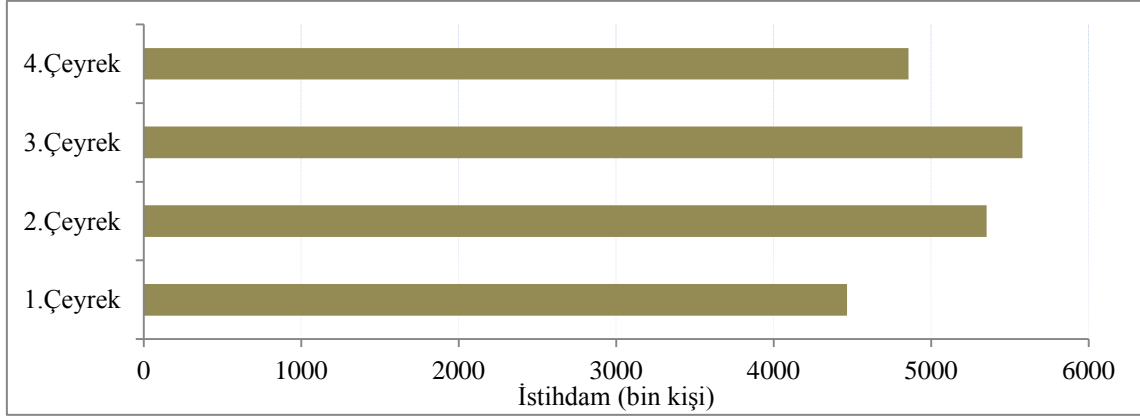
Tablo 3. Tarım sektöründe istihdam ve cinsiyete göre dağılımı

	Genel		Erkek		Kadın	
	Toplam	Tarım	Toplam	Tarım	Toplam	Tarım
Sayı (bin kişi)						
Türkiye						
2008	21.194	5.016	15.598	2.663	5.595	2.354
2009	21.277	5.254	15.406	2.808	5.871	2.446
Kent						
2008	14.010	647	10.892	378	3.117	270
2009	13.839	599	10.587	354	3.252	245
Kır						
2008	7.184	4.369	4.706	2.285	2.478	2.084
2009	7.438	4.656	4.819	2.455	2.619	2.201
Toplam istihdamdaki pay (%)						
Türkiye						
2008		23,7	73,6	17,1	26,4	42,1
2009		24,7	72,4	18,2	27,6	41,7
Kent						
2008		4,6	77,7	3,5	22,2	8,7
2009		4,3	76,5	3,3	23,5	7,5
Kır						
2008		60,8	65,5	48,6	34,5	84,1
2009		62,6	64,8	50,9	35,2	84,0
Tarım sektörü istihdamındaki pay (%)						
Türkiye						
2008				53,1		46,9
2009				53,4		46,6
Kent						
2008				58,4		41,7
2009				59,1		40,9
Kır						
2008				52,3		47,7
2009				52,7		47,3

Kaynak:TÜİK, 2010

İstihdamın cinsiyete göre dağılımında %72,4 ile erkeklerin oldukça yüksek paya sahip olduğu görülmektedir. Aynı oran kentsel alanlarda %76,5, kırsal alanlarda da %64,8'dir. Diğer yandan erkekler, tarım sektöründe istihdam edilenlerin %18,2'sini oluştururken bu oran kentsel alanlarda %3,3'e, kırsal alanlarda da %50,9'a çıkmaktadır. Buna göre, kentsel alanlarda erkeklerin neredeyse tamamı, kırsal alanlarda ise yarısı tarım dışı sektörlerde istihdam edilmektedir.

Grafik 3. Tarım sektöründeki istihdamın dönemsel dağılımı ⁽¹⁾

Kaynak:TÜİK, 2010

⁽¹⁾ Yıllık dalgalanmaların etkisini ortadan kaldırmak amacıyla son 5 yıllık verilerin aritmetik ortalamaları üzerinden hesaplanmıştır.

Kadınların 15-64 yaş arasındaki nüfusun yarısından fazlasını oluşturmasına karşın, toplam istihdam içerisindeki payı %27,6 gibi düşük bir orandadır. Bu oran kadınların işgücüne katılım oranının düşüklüğünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Aynı oran kentsel alanda %23,2 iken, kırsal kesimde %35,2 ile Türkiye ortalamasından daha yüksektir. Bunu sağlayan temel faktör, kırsal kesimde ana faaliyet alanının tarım olması ve kadınların işgücü olarak ailenin geçim kaynağı olan tarımsal faaliyetlere katılımının yüksek olmasıdır. Kırsal alanda istihdam edilen kadınların %84'ünün tarım sektöründe olmasının yanı sıra, bunların da %78,7'sinin ücretsiz aile işçisi olması bunun göstergesidir (Tablo 4).

Tablo 4. Tarım sektöründe istihdam edilenlerin işteki durumuna göre oranı 2009 (%)

		Türkiye	Kent	Kır
Kadın	Ücretli veya yevmiyeli	7,1	28,7	4,7
	İşveren	0,3	1,2	0,2
	Kendi hesabına	16,7	19,3	16,4
	Ücretsiz aile işçisi	76,0	50,8	78,7
	Toplam	100,0	100,0	100,0
Erkek	Ücretli veya yevmiyeli	10,1	23,8	8,1
	İşveren	2,8	7,3	2,2
	Kendi hesabına	67,2	58,1	68,5
	Ücretsiz aile işçisi	20,0	10,8	21,3
	Toplam	100,0	100,0	100,0
Genel	Ücretli veya yevmiyeli	8,7	25,8	6,5
	İşveren	1,6	4,6	1,2
	Kendi hesabına	43,6	42,1	43,8
	Ücretsiz aile işçisi	46,1	27,5	48,5
	Toplam	100,0	100,0	100,0

Kaynak: TÜİK, 2010

Tarım sektöründe istihdam edilenlerin %43,6'sı kendi hesabına çalışanlardan yani işletme sahibi olup tarımsal faaliyetleri kendisi yürütenlerden oluşmaktadır. Bununla birlikte, %46,1'i ücretsiz aile işçisi, %1,6'sı da işverendir.

İstihdam edilenlerin işteki durumuna göre dağılımında cinsiyet itibarıyla bazı farklılaşmalar oluşmaktadır. Bunların en önemlisi erkeklerin %67,2'sinin kendi hesabına çalışan, kadınların da %76'sının ücretsiz aile işgücü konumunda olmasıdır. Bu oranlar kadınların tarım sektöründe çoğunlukla ücretsiz aile işgücü olarak çalıştığını ve gelir elde etmediklerini, erkeklerin ise işletme sahibi olduğunu ve tarımsal faaliyet gelirlerini aldığını göstermektedir. Bununla birlikte, tarımsal faaliyetlerden gelir etmede cinsiyete göre farklılıklar olmasına karşın, gelir kişisel olmaktan çok aile geliri niteliği taşımakta ve aile reisi rolünden dolayı erkeğin kontrolünde olmakta ancak eğitim, barınma, giyim, yiyecek gibi ailenin ortak ihtiyaçları için kullanılmaktadır.

Bu farklılıklar yerleşim yerine göre de değişim göstermektedir. Örneğin, kendi hesabına çalışanların ve ücretsiz aile işçilerinin oranı niteliği gereği olarak tarımsal faaliyetlerin yoğunlaştığı kırsal kesimde artarken, kentsel alanlarda azalmaktadır. Buna karşın işveren olanların oranında tersine bir durum oluşmaktadır. Bunun nedenleri, kentsel alanlarda yaşayan ancak tarımsal faaliyetleri/tarım arazisi bulunanların ya işletmesini/arazisini, kiraya/ortağa vermesi ya da başka bir işe daha sahip olma, yüksek gelir ve kent yaşamının avantajlarından faydalanma isteğidir.

Ücretli veya yevmiyeli olarak tarım sektöründe çalışanlar sektördeki istihdamın %8,7'sini oluşturmaktadır. Kentlerde yaşayıp tarımsal faaliyetlerde bulunanlarda bu oranın %25,8 olması ise dikkat çekicidir. Bu durum, büyük oranda kentsel alanlarda yaşayıp bulunduğu bölgede ya da diğer bölgelerde geçici ya da mevsimlik işçilik yapanlardan kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte kırsal alanlarda yerleşik olup ücretli ve yevmiyeli olarak çalışanlar, toplam istihdam rakamının büyüklüğünden dolayı oransal payının düşüklüğüne karşın, 302 bin kişi ile sayısal olarak kentsel alanlarda yaşayanlardan 2 kat kadar fazladır (TÜİK, 2010).

Tarım sektöründeki istihdamın diğer önemli bir özelliği de sosyal güvenlik sahibi olanların oranının %14,1 gibi oldukça düşük olmasıdır. Bu da kalan yaklaşık %86'nın yani 4,5 milyon kişinin herhangi bir sosyal güvenceye sahip olmadığını göstermektedir. Tarım BAĞKUR, Tarım SSK, Yeşil Kart gibi uygulamalara rağmen sosyal güvenlik sahibi olanların oranının bu kadar düşük olması beraberinde emeklilik, sağlık harcamaları vb başka sorunlar getirmektedir.

1.3. Yatırım

Türkiye'de tarım ve tarıma dayalı sanayi yatırımlarına verilen teşvik belgelerinin hem sayısı hem de değer olarak çok büyük bölümü gıda ve içecek sanayine yönelik yatırımlara aittir. Gıda/içecek sanayi ürünlerinin katma değerinin büyüklüğünün yanı sıra yüksek talepten dolayı oluşan pazar kolaylıkları bu sanayinin cazip yatırım alanı haline gelmesini sağlamaktadır. 2009 yılı itibarıyla bu sanayi dalına verilen 468 teşvik belgesinin tutarı yaklaşık 1,5 milyar TL iken bu yatırımla 12.391 kişiye istihdam sağlanmıştır. Buna karşın bitkisel üretim, hayvansal üretim ve su ürünleri üretimine

yönelik verilen 102 teşvik belgesinin tutarı ise %54 kadarı hayvancılığa yönelik olmak üzere 412 milyon TL'dir. Bu yatırım tutarı ile sağlanan istihdam da 2.585 kişidir (Tablo 5).

Gıda/içecek sanayine yönelik verilen teşvik belgelerinde adet olarak 2009 yılında, 2008 yılına göre %22,6 azalma olmasına karşın yatırım tutarının %3,5 artması dikkat çekicidir. Bu durum 2009 yılında gıda/içecek sanayine yapılan teşvik belgeli yatırımlarda ortalama yatırım tutarının arttığını göstermektedir. Nitekim, 2008 yılında 2,4 milyon TL olan bu tutar 2009'da 3,2 milyon TL'dir.

Bitkisel üretime yönelik yatırım teşvik belgelerinde 2008-2009 döneminde sayısal olarak %17,8 azalma olmuş buna karşın yatırım tutarı %28,7 azalmıştır. Bunda 2007 yılından sonra bitkisel üretimde görülen dalgalanmaların etkileri olduğu düşünülmektedir. Hayvancılık sektörü yatırımlarında ise hem tutar olarak hem de istihdam olarak artışlar olmuştur. Bununla birlikte sektöre verilen ve büyük ölçekli işletmelere yönelik desteklerin/teşviklerin artmasıyla 2010 yılında bu rakamların daha da artması beklenebilir. Su ürünleri üretimine yönelik teşviklerde de tutar olarak artış olmakla birlikte, bu tutarın düşük olması sektördeki yüksek potansiyelin yeterince kullanılmadığını göstermektedir.

Tablo 5. Türkiye'de tarım sektörü ve gıda/içecek sanayinde verilen yatırım teşvik belgelerinin dağılımı ¹

Alt Sektör	Belge Sayısı (Adet)	Sabit Yatırım		İstihdam (Kişi)
		(cari fiyatlarla, milyon TL)		
2008				
Bitkisel üretim	73	237	2.075	
Hayvancılık	35	157	1.006	
Su ürünleri	14	16	162	
Gıda, içecek	605	1.435	12.642	
2009				
Bitkisel üretim	60	169	1.295	
Hayvancılık	31	221	1.121	
Su ürünleri	11	22	169	
Gıda, içecek	468	1.485	12.391	

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, 2010

¹Hammadde ve ürün çeşitliliğinin fazlalığı ve bunun içerisinde tarımsal ürünlerin payının bilinmemesi nedeniyle tekstil ve konfeksiyon sanayi hariç tutulmuştur.

Gıda ve içecek sanayine yönelik teşvik belgeli yatırımlarda gıda/içecek sanayi lehine olan yoğunlaşma uluslar arası doğrudan yatırımlarda (UDY) da aynı şekilde ortaya çıkmaktadır. 2009 yılında bu sanayiye yönelik UDY girişlerinin 214 milyon \$ iken, tarım sektörüne yönelik girişlerin toplam tutarının 43 milyon \$ olması bunu açıkça göstermektedir (Tablo 6). Bu durum, UDY girişlerinin birincil tarımsal üretimden çok gıda başta olmak üzere tarıma dayalı sanayiye yöneldiğini göstermektedir. Bununla birlikte işleme sanayinde kullanılan hammaddelerin de büyük bölümünün yurtiçi üretim

kaynaklı olduğu düşünöldüğünde, gıda sanayine yönelik UDY'nin de birincil tarımsal üretimi desteklediği söylenebilir.

Tablo 6. Türkiye'de tarım sektörü ve tarıma dayalı sanayi UDY girişleri (milyon \$) ¹

	2008	2009
Tarım, Avcılık, Ormancılık ve Balıkçılık	41	43
Gıda ürünleri, İçecek ve Tütün imalatı	1.252	214
Toplam UDY	14.733	6.070

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, 2010

¹Hammadde ve ürün çeşitliliğinin fazlalığı ve bunun içerisinde tarımsal ürünlerin payının bilinmemesi nedeniyle tekstil ve konfeksiyon sanayi hariç tutulmuştur.

2008-2009 döneminde toplam UDY ve buna bağılı olarak tarım ve gıda/içecek sanayine olan UDY girişlerinin çok yüksek oranda azalmış olması bu konuda önemli bir gerileme olduğu anlamına gelmektedir. Bu gerilemenin 2007 sonrası dönemde oluşan global ekonomik krizin uluslar arası sermaye hareketleri üzerindeki etkisinden kaynaklandığı düşünölmektedir.

2. Bölüm

Tarımsal Yapı¹

2.1. Arazi Kullanımı

Türkiye’de tarım arazileri toplamı (işlenen tarım alanı ve çayır-mera toplamı) son 5 yıllık dönemde %5,6 oranında, 2008-2009 döneminde ise %0,8 daralmıştır. Ancak bu daralma giderek azalan oranda gerçekleşmektedir. Bu durum tarım arazilerinin maksimum sınırına ulaştığına dair yorumları desteklerken, bir yandan da tarım alanlarının giderek azalan oranda da olsa daraldığını göstermektedir. Diğer yandan, aynı dönemde yaşanan kuraklık, sel, ulusal ve uluslararası piyasalardaki konjonktürel dalgalanmalar gibi doğal koşullardan ve tarım dışı sektör/piyasa değişimlerinden kaynaklanan faktörlerin alan azalmasındaki etkisi önemlidir.

Çayır ve meralar istatistiklerde tarım arazilerine dahil edilmektedir ve bu arazilerin %37,5’ini oluşturmaktadır. Çayır ve meraların bu payı son 5 yıllık dönemde değişmekle birlikte mutlak olarak sabit kalmıştır. Bunun nedeni çayır ve meraların yasal uygulamalarla koruma altına alınmış olmasıdır.

Tarımsal üretimin ana faaliyet konusu olan bitkisel üretimin, ekim dikim yolu ile yapıldığı ve toplam tarım arazisinin %62,5’i kadar olan alanlar, işlenen tarım alanları olarak adlandırılabilir. Bu alanlar yukarıda açıklanan nedenlere bağlı olarak son yıllarda ortaya çıkan azalma sonucunda 2009 yılı itibarıyla 24,3 milyon ha olmuştur (Tablo 7).

İşlenen tarım alanlarının %88 civarında olan bölümü tek yıllık bitkilere ait iken, kalanında çok yıllık bitkiler bulunmaktadır. 2000 yılından bu yana tek yıllık bitkilerin tarım alanları içerisindeki büyüklüğü ve oransal payı giderek azalırken, çok yıllık bitkilerin payı artmaktadır. Tek yıllık bitkilerdeki azalma tarımsal üretimin maksimum seviyesine ulaştığı 2005 sonrasında özellikle de kuraklık vb. faktörlerin

¹ Bu bölümdeki veriler ve bu verilerle oluşturulan tablo, grafik ve metinlerin bir bölümü TÜİK tarafından 2006 yılında yapılan Tarımsal İşletme Yapı Araştırması sonuçlarına göre oluşturulmuştur. Ancak bu araştırma sonuçlarında yearalan veriler sonraki yıllarda güncellenmediğinden ilgili veri, tablo, grafik ve metinler Taşdan ve ark., 2008’den olduğu gibi alınmış ancak gerekli görülen yerlerde metin düzeltmeleri yapılmıştır.

tarımsal üretimdeki olumsuz etkilerinin yoğunlaştığı dönemde gerçekleşmiştir. Çok yıllık bitkilerdeki alan artışında ise bu yönde bir istatistik veri bulunmamasıyla birlikte alanlarını büyütenlere ek olarak tek yıllık bitkilerin üretiminden vazgeçenlerin bir kısmının çok yıllık bitkilere yönelmesinin de etkili olduğu tahmin edilmektedir.

Tablo 7. Tarım arazilerinin kullanımı

	2005	2006	2007	2008	2009
Alan (bin ha)					
İşlenen tarım alanı	26.606	25.876	24.888	24.505	24.294
Tarla alanı	23.830	22.981	21.979	21.555	21.351
Tarla	18.148	17.440	16.945	16.460	16.217
Nadas	4.876	4.691	4.219	4.259	4.323
Sebze	806	850	815	836	811
Uzun ömürlü bitkilerin alanı	2.776	2.895	2.909	2.950	2.943
Meyve/İçecek/Baharat	1.598	1.670	1.671	1.693	1.686
Bağ	516	513	485	483	479
Zeytin ağaçları	662	712	753	774	778
Çayır-Mera	14.617	14.617	14.617	14.617	14.617
Toplam tarım arazisi	41.223	40.493	39.505	39.122	38.911
Pay (%)¹					
İşlenen tarım alanı	64,5	63,9	63,0	62,6	62,4
Tarla alanı	89,6	88,8	88,3	88,0	87,9
Tarla	76,2	75,9	77,1	76,4	76,0
Nadas	20,5	20,4	19,2	19,8	20,2
Sebze	3,4	3,7	3,7	3,9	3,8
Uzun ömürlü bitkilerin alanı	10,4	11,2	11,7	12,0	12,1
Meyve/İçecek/Baharat	57,6	57,7	57,4	57,4	57,3
Bağ	18,6	17,7	16,7	16,4	16,3
Zeytin ağaçları	23,8	24,6	25,9	26,2	26,4
Çayır-Mera	35,5	36,1	37,0	37,4	37,6
Toplam tarım arazisi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Değişim (%)					
İşlenen tarım alanı		-2,7	-3,8	-1,5	-0,9
Tarla alanı		-3,6	-4,4	-1,9	-0,9
Tarla		-3,9	-2,8	-2,9	-1,5
Nadas		-3,8	-10,1	0,9	1,5
Sebze		5,5	-4,1	2,6	-3,0
Uzun ömürlü bitkilerin alanı		4,3	0,5	1,4	-0,2
Meyve/İçecek/Baharat		4,5	0,1	1,3	-0,4
Bağ		-0,6	-5,5	-0,4	-0,8
Zeytin ağaçları		7,6	5,8	2,8	0,5
Çayır-Mera		0,0	0,0	0,0	0,0
Toplam tarım arazisi		-1,8	-2,4	-1,0	-0,5

Kaynak: TÜİK, 2010. ¹ Payların (%) hesaplanmasında her grup kendi içerisinde oranlanmıştır.

Tablo 8. Tarım alanlarının bölgelere göre dağılımı 2009

	Toplam	Tahıllar vb		Sebze	Meyve vb	Toplam	Tahıllar vb		Sebze	Meyve, vb	
		Ekilen	Nadas				Ekilen	Nadas			
bin ha						Değişim 2008-2009 (%)					
TR Türkiye	24.318,5	16.241,3	4.323,0	811,3	2.943,0	-0,8	-1,3	1,5	-2,9	-0,2	
TR1 İstanbul	70,1	63,2		4,0	2,8	-6,2	-7,5		5,1	14,0	
TR2 Batı Marmara	1.616,6	1.364,9	25,3	73,6	152,9	-1,4	-1,9	11,1	-3,8	2,0	
TR3 Ege	2.801,1	1.775,1	132,2	144,7	749,1	-3,2	-1,8	-32,1	-2,6	1,0	
TR4 Doğu Marmara	1.419,0	848,7	225,9	80,0	264,5	-3,7	-5,9	-2,1	-2,1	2,1	
TR5 Batı Anadolu	3.567,0	2.174,1	1.201,6	85,9	105,4	-1,0	-0,8	-2,4	2,2	11,1	
TR6 Akdeniz	2.420,4	1.688,1	129,1	176,5	426,8	-0,8	-0,9	-13,8	-0,3	3,8	
TR7 Orta Anadolu	3.938,8	2.410,7	1.396,3	43,3	88,5	11,3	3,2	30,3	0,3	0,6	
TR8 Batı Karadeniz	2.116,3	1.482,0	365,5	97,4	171,3	-2,0	-4,3	8,6	-3,2	-1,4	
TR9 Doğu Karadeniz	640,6	148,7	33,1	9,3	449,5	-5,4	-9,6	-2,2	-9,9	-4,1	
TRA Kuzeydoğu Anadolu	1.326,3	985,7	323,7	8,1	8,8	-9,1	-7,4	-14,4	-0,4	-0,8	
TRB Ortadoğu Anadolu	1.262,3	846,2	279,1	18,0	118,9	-8,4	-3,1	-23,5	-0,6	-2,2	
TRC Güneydoğu Anadolu	3.140,1	2.453,8	211,2	70,5	404,5	-0,9	1,9	-13,7	-16,0	-6,0	
Bölge içi dağılım (%)						Bölgeler arası dağılım (%)					
TR Türkiye	100,0	66,8	17,8	3,3	12,1	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
TR1 İstanbul	100,0	90,2		5,7	4,0	0,3	0,4		0,5	0,1	
TR2 Batı Marmara	100,0	84,4	1,6	4,6	9,5	6,6	8,4	0,6	9,1	5,2	
TR3 Ege	100,0	63,4	4,7	5,2	26,7	11,5	10,9	3,1	17,8	25,5	
TR4 Doğu Marmara	100,0	59,8	15,9	5,6	18,6	5,8	5,2	5,2	9,9	9,0	
TR5 Batı Anadolu	100,0	61,0	33,7	2,4	3,0	14,7	13,4	27,8	10,6	3,6	
TR6 Akdeniz	100,0	69,7	5,3	7,3	17,6	10,0	10,4	3,0	21,8	14,5	
TR7 Orta Anadolu	100,0	61,2	35,4	1,1	2,2	16,2	14,8	32,3	5,3	3,0	
TR8 Batı Karadeniz	100,0	70,0	17,3	4,6	8,1	8,7	9,1	8,5	12,0	5,8	
TR9 Doğu Karadeniz	100,0	23,2	5,2	1,5	70,2	2,6	0,9	0,8	1,1	15,3	
TRA Kuzeydoğu Anadolu	100,0	74,3	24,4	0,6	0,7	5,5	6,1	7,5	1,0	0,3	
TRB Ortadoğu Anadolu	100,0	67,0	22,1	1,4	9,4	5,2	5,2	6,5	2,2	4,0	
TRC Güneydoğu Anadolu	100,0	78,1	6,7	2,2	12,9	12,9	15,1	4,9	8,7	13,7	

Kaynak: TÜİK, 2010, Yazar tarafından yapılan hesaplamalar

Türkiye’de tarım alanlarının %16,2’si Orta Anadolu’da, %14,7’si de Batı Anadolu’da. Bu iki bölgeyi %12,9 ile Güneydoğu Anadolu, %11,5 ile Ege ve %10 ile de Akdeniz bölgesi takip etmektedir. Bu 5 bölgenin toplam payı %65,2’dir. 2009 yılında bölgelere göre tarım alanlarında Orta Anadolu dışındaki bölgelerde değişen oranlarda azalma olmuştur. En yüksek oranlı azalma %9,1 ile Kuzeydoğu Anadolu’da iken, Orta Anadolu’da %11,3 artış olmuştur. Diğer bölgelerdeki azalmaya karşın bu bölgedeki artışın temel nedeni, bölgedeki en büyük tarım alanına sahip Sivas’ta nadas alanlarındaki 3,7 kat artışla birlikte toplam tarım alanının yaklaşık 2 katına çıkmasıdır (Tablo 8).

Tahıl ekim alanları tek yıllık bitkilere ait alandan aldığı %76 (16,2 milyon ha) pay ile en büyük tarımsal üretim alanlarını oluşturmaktadır. 2009 yılında Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu dışındaki bölgelerde tahıl ekim alanlarında azalma olurken, en yüksek oranlı azalma %9,1 ile Kuzeydoğu Anadolu’da gerçekleşmiştir. Bu durum, 2007 yılında yaşanan kuraklığın etkilerinin tahıl ekim alanlarında kısmen de olsa halen devam ettiğini göstermektedir. Tahıl ekim alanlarının fazla olduğu bölgelerde nadas alanları da yüksek orandadır. 2009’da toplam nadas alanlarının %32,3’ü tahıl ekim alanlarında en yüksek paya sahip olan Orta Anadolu’dadır. Bu bölgeyi Batı Anadolu izlemektedir. Nadas alanları üretim deseni, toprak bileşimi gibi faktörlerle de ilgili olmakla birlikte doğrudan sulamayla bağlantılıdır ve gerek yağışın yüksek olduğu ya da sulama imkanlarının olduğu bölgelerde nadas alanları da önemli derecede azalmaktadır. Örneğin, Doğu Karadeniz, Batı Marmara, Akdeniz ve Ege’de nadas alanları diğer bölgelere oranla daha düşüktür.

Tek yıllık bitki alanlarının yaklaşık %4’üne sahip olan sebze alanlarında, İstanbul, Batı Anadolu ve Orta Anadolu dışındaki bölgelerde azalma olmuştur. Güneydoğu Anadolu %16 ile bu azalmanın en yüksek olduğu bölgedir. Sebze alanlarının en fazla olduğu bölge Akdeniz (%21,8) ve Ege (%17,8) iken bu bölgelerin ekim alanları toplam %2,9 oranında azalmıştır.

Meyve, bağ ve zeytin ağaçlarından oluşan çok yıllık bitki alanları, toplam işlenen tarım alanlarının %12,1’ini oluştururken, 4 bölge toplam meyve üretim alanının %69’una sahiptir. Bu bölgeler sırasıyla Ege (%25,5), Doğu Karadeniz (%15,3), Akdeniz (%14,5) ve Güneydoğu Anadolu (%13,7)’dur.

2.2. İşletme Sayısı ve Arazi Büyüklükleri

Türkiye’de TÜİK tarafından 10 yılda bir yapılan “Tarım Sayımı” sonuçlarına göre 1991 yılında 4,1 milyon olan toplam tarım işletmesi sayısı 2001 yılında %24,4 oranında azalarak 3,1 milyona gerilemiştir (Tablo 9). Bu gerilemedeki en önemli faktörlerin göç, istihdamın sektörel hareketliliğine bağlı olarak tarım sektöründe çalışanların/faaliyet gösterenlerin diğer sektörlerle kayması, sayım yılındaki ekonomik kriz koşullarının yanı sıra gelir yetersizliğinden dolayı tarım sektöründen ayrılanlar olduğu tahmin edilmektedir.

Tablo 9. Türkiye’de tarım işletmesi sayısının ve toplam tarım arazisinin arazi büyüklük gruplarına göre dağılımı ⁽¹⁾

Arazi büyüklüğü (ha)	İşletme sayısı (adet)			Arazi (ha)			Ortalama arazi büyüklüğü ⁽²⁾ (ha)		
	1991	2001	Değişim (%)	1991	2001	Değişim (%)	1991	2001	Değişim (%)
Arazisi olmayan	101.610	54.523	-46,3						
-0,5	251.686	178.006	-29,3	66.706	48.199	-27,7	0,3	0,3	2,2
0,5 - 0,9	381.287	290.461	-23,8	251.109	195.247	-22,2	0,7	0,7	2,1
1,0 - 1,9	752.156	539.816	-28,2	1.004.250	737.802	-26,5	1,3	1,4	2,4
2,0 - 4,9	1.274.609	950.840	-25,4	3.866.896	2.953.162	-23,6	3,0	3,1	2,4
5,0 - 9,9	713.149	560.049	-21,5	4.675.069	3.812.704	-18,4	6,6	6,8	3,8
10,0- 19,9	383.323	327.363	-14,6	4.921.663	4.388.440	-10,8	12,8	13,4	4,4
20,0 - 49,9	173.774	153.685	-11,6	4.648.743	4.207.550	-9,5	26,8	27,4	2,3
50,0 - 99,9	24.201	17.429	-28,0	1.498.249	1.121.855	-25,1	61,9	64,4	4,0
100,0 - 249,9	10.266	4.199	-59,1	1.385.662	547.693	-60,5	135,0	130,4	-3,4
250,0 - 499,9	1.930	222	-88,5	653.808	69.554	-89,4	338,8	313,3	-7,5
500,0 +	441	57	-87,1	478.943	352.618	-26,4	1.086,0	6.186,3	469,6
Toplam	4.068.432	3.076.650	-24,4	23.451.099	18.434.823	-21,4			
Ortalama arazi büyüklüğü (ha)							5,9	6,1	

Kaynak: TÜİK, Çeşitli Yıllar, TÜİK, 1994, TÜİK, 2004

⁽¹⁾ 2006 Tarımsal Yapı araştırması sonuçlarında mutlak değerler açıklanmadığından ilgili veriler tabloya konulamamıştır.

⁽²⁾ Basit ortalama

Arazi büyüklük grupları itibarıyla incelendiğinde 1991-2006² döneminde 2,0 ha'ın üzerindeki işletmelerin toplam işletme sayısı içerisindeki oranının arttığı, altındaki gruplarda ise azaldığı görülmektedir. Aynı durum büyük ölçekli işletmeler için de geçerlidir. İşletmelerin tasarrufundaki arazinin toplam arazi içerisindeki oranı ise (20,0-49,9 ha arasındaki işletmeler haricinde) tüm gruplarda azalmıştır (Tablo 10). Bu azalma işlenen toplam tarım arazisi büyüklüğündeki gerilemeye bağlı olarak beklenen bir durum olmakla birlikte benzer azalmanın büyük ya da çok büyük ölçekli işletmelerde de görülmesi dikkat çekicidir. Örneğin, 250,0-499,9 ha genişliğindeki işletmelerin hem sayısı hem de işledikleri arazi miktarı %89 oranında azalmıştır.

Tablo 10. Türkiye’de tarım işletmesi sayısının ve toplam tarım arazisinin arazi büyüklük gruplarına göre dağılımı (%)

Arazi büyüklüğü (ha)	İşletme sayısı			Arazi		
	1991	2001	2006	1991	2001	2006
Arazisi olmayan	2,5	1,8 ↓	0,4 ↓			
-0,5	6,2	5,8 ↓	2,8 ↓	0,3	0,3 ⇒	0,1 ↓
0,5 - 0,9	9,4	9,4 ⇒	6,3 ↓	1,1	1,1 ⇒	0,5 ↓
1,0 - 1,9	18,5	17,5 ↓	15,3 ↓	4,3	4,0 ↓	2,6 ↓
2,0 - 4,9	31,3	30,9 ↓	32,7 ↑	16,5	16,0 ↓	12,9 ↓
5,0 - 9,9	17,5	18,2 ↑	21,4 ↑	19,9	20,7 ↑	18,1 ↓
10,0- 19,9	9,4	10,6 ↑	12,7 ↑	21,0	23,8 ↑	21,0 ↓
20,0 - 49,9	4,3	5,0 ↑	6,6 ↑	19,8	22,8 ↑	23,6 ↑
50,0 - 99,9	0,6	0,6 ⇒	1,3 ↑	6,4	6,1 ↓	9,9 ↓
100,0 - 249,9	0,3	0,1 ↓	0,4 ↑	5,9	3,0 ↓	7,4 ↓
250,0 - 499,9	0,0	0,0 ⇒	0,1 ↑	2,8	0,4 ↓	1,8 ↓
500,0 +	0,0	0,0 ⇒	0,0 ⇒	2,0	1,9 ↓	2,0 ↓
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: TÜİK, 2009

İşletme sayısı ve arazi miktarındaki azalmanın nedenleri işletme gruplarına göre farklılık göstermektedir. Buna göre, küçük ölçekli işletmelerde artan maliyetler ile düşük gelir nedeni ile tarımsal faaliyeti bırakarak kentlere ya da başka istihdam alanlarına göç veya tarım işçiliğine geçiş etkili iken, büyük işletme gruplarında miras yolu ile arazilerin bölünmesi, yeni nesillerin eğitim vb nedenlerle tarım dışı alanlara yönelmesi ve sermaye hareketleri daha etkilidir.

Tüm bu verilere göre çok küçük ve çok büyük ölçekli işletmelerin çeşitli nedenlerle tarımsal üretimden vazgeçtiği, orta büyüklükteki işletmelerin arttığı, ayrıca son 10 yıllık dönemde yaşanan kuraklık ve ekonomik krizler başta olmak üzere tarımsal üretimi

² 1991 ve 2001 Tarım Sayımları ve 2006 Tarımsal Yapı Araştırması sonuçları, verilerin elde edilmiş biçiminin ve kapsamının farklı olması nedeni birbir karşılaştırılabilir olmamakla birlikte 2006 araştırması son yıllardaki değişimi tarım sayımlarına paralel olarak gösterebilen tek araştırma sonuçlarıdır. Bu nedenle çalışmada karşılaştırmalar yapmak amacıyla bu veriler tarım sayımı sonuçları ile birlikte kullanılmıştır.

olumsuz yönde etkileyen faktörlerin yoğunlaşmasının, tarım sektöründe yapısal değişime neden olduğu söylenebilir.

İşletmelerin sayısının ve arazi miktarının azalması kısa dönemde özellikle küçük ölçekli işletmeler açısından olumsuz olarak değerlendirilse de uzun dönemde ölçek avantajına sahip daha büyük işletmelerin artması ve tarımsal yapının iyileşmesi açısından olumlu bir göstergedir. Ancak yine de küçük işletmelerin tamamen yok olması ya da kısa dönemde hızlı şekilde azalması mutlak olumlu bir durum değildir. Çünkü bu işletmelerin sayısal çokluğu ve barındırdığı nüfusun büyüklüğü, bunların ortadan kalkması durumunda diğer sektörler tarafından aynı hızda istihdam yaratılmasını ve kentsel alanların ya da uygun koşullara sahip alternatif yaşam alanlarının da aynı hızda genişletilebilmesini zorlaştırmaktadır.

İşletme sayısı ve işlenen tarım alanlarındaki azalmaya karşın ortalama arazi büyüklüğü artmış ve 1991’de 5,9 ha olan bu büyüklük 2001 yılında %3,2 artarak 6,1 ha olmuştur (Tablo 3.3). Bu artış işletme sayısındaki azalmanın alan azalmasından daha yüksek oranda gerçekleşmesinden kaynaklanmaktadır.

Bu artış işletme genişlik gruplarında farklılık göstermektedir. Alt gruplar itibarıyla (500 + ha grubu haricinde) en yüksek artış %4,4 ile 10,0-19,9 ha araziye sahip işletmelerde iken, en yüksek azalış %7,5 ile 250,0-499,9 ha aralığındaki işletmelerdedir.

500,0 ha ya da daha fazla araziye sahip işletmelerde ise ortalama arazi büyüklüğünde oldukça yüksek oranlı artış (%469,6) görülmektedir. Bu grupta yer alan işletmelerin 1991-2001 döneminde sayısal olarak %87,1 oranında azalmasına karşılık işledikleri arazi miktarının %26,4 oranında azalması ortalama arazi büyüklüğünün aşırı şekilde artmasını sağlamıştır. 2006 tarımsal yapı araştırması sonuçlarında ortalama işletme genişliklerinin verilmemiş olması ise son yıllardaki gelişimin ortaya konulmasını engellemektedir.

2.3. İşletme Tipleri

Tarım işletmeleri herhangi bir üretim çeşidinde uzmanlaşabilecekleri gibi birden fazla üretim çeşidinde de faaliyet yürütebilirler. Bu durum işletmelerin toprak yapısı ve bulunduğu bölgedeki iklim vb doğal faktörlere bağlı olabileceği gibi işletmenin sermaye yapısı ile de yakından ilgilidir.

Türkiye’de tarım işletmelerinin ortalama %60’ından fazlası bitkisel ve hayvansal üretimi birlikte yapmaktadır (Tablo 11). Bu oran, 2006’da 1991 tarım sayımına göre 10 puan azalmıştır. Benzer şekilde yalnız hayvansal üretim yapan işletmelerin oranı da önemli derecede azalmış, buna karşılık yalnız bitkisel üretim yapan işletmelerin oranı ise yükselmiştir.

Her iki tarımsal faaliyet türünün birlikte yürütüldüğü işletmelerde işletme sayısı ve işlenen arazinin toplam içerisindeki oranı azalırken hayvan sayısı oranı giderek artmıştır. Dolayısıyla bu tip işletmelerde hayvancılık giderek daha fazla yer almaya başlamıştır. 2006 yılı itibarıyla küçükbaş hayvan sayısının %98,6’sının, büyükbaş hayvan sayısının ise %99,4’ünün bu tip işletmelerde yer almaktadır.

Karma üretim modeli yerine, yalnız bitkisel üretim yapan işletmeler toplam işletme varlığının %37,2'sini oluştururken, toplam arazi miktarının da %33,6'sına sahiptirler. Bu grupta yer alan işletmelerin hem sayısı hem de işledikleri alan oranı 1991-2006 döneminde önemli derecede artış göstermiştir. Yalnız hayvansal üretim yapan işletmelerin sayı ve hayvan varlığı bakımından toplam içerisindeki payları ise önemli derecede azalmıştır.

Tüm bunlar yalnızca bitkisel üretim yapan ya da her iki üretim türünü bir arada yapan işletmelerin toplam işletme sayısı ve işlenen arazi miktarındaki ağırlığının arttığı göstermekle birlikte, yalnızca hayvansal üretim yapan işletmelerin mutlak sayısının azaldığı anlamına gelmez.

Tablo 11. Tarım işletmelerinin faaliyet türüne göre dağılımı

		İşletme sayısı (milyon adet)	Arazi (milyon da)	Küçükbaş hayvan sayısı (milyon adet)	Büyükbaş hayvan sayısı (milyon adet)
Toplam	1991	4,1	234,5	50,2	11,3
	2001	3,1	184,3	27,6	11,1
Bitkisel ve hayvansal üretim yapan (%)	1991	72,1	79,8	93,4	95,9
	2001	67,4	72,4	90,8	96,6
	2006	62,3	66,4	98,6	99,4
Yalnız bitkisel üretim yapan (%)	1991	24,4	19,8		
	2001	30,2	27,4		
	2006	37,2	33,6		
Yalnız hayvansal üretim yapan (%)	1991	3,4	0,4	6,6	4,1
	2001	2,4	0,2	9,2	3,4
	2006	0,5	0,0	1,4	0,6

Kaynak: TÜİK, 1994, TÜİK, 2004, TÜİK, 2009

Yukarıdaki şekilde faaliyet türüne göre sınıflandırılan işletmelerin uzmanlık dereceleri hakkında herhangi bir veri elde edilememektedir. Örneğin, hem bitkisel hem de hayvansal üretimi bir arada yapan işletmeler için bunlarda hangisini ana faaliyet konusu olduğu ortaya konamamaktadır. TÜİK tarafından 2006 yılında AB uyum çalışmaları kapsamında yapılan çalışmada tarım işletmelerinin tipolojilerine göre yeniden sınıflandırması ile bu eksiklik giderilmiştir.

Faaliyet türüne göre klasik sınıflama ile tipoloji sınıflandırması arasında önemli derecede farklılık vardır. Örneğin, klasik sınıflandırmaya göre 2006'da işletmelerin %62,3'ü bitkisel ve hayvansal üretimi birlikte yaparken, bu oran tipoloji sınıflandırmasına göre sadece %21,7'dir. Bu yüksek oranlı fark iki sınıflandırmanın yöntemlerinden kaynaklanmaktadır. Faaliyet türüne göre klasik sınıflamada işletmelerde hayvan ya da bitkisel üretimin varlığı esas alınırken, tipoloji sınıflamasında işletmelerin elde ettikleri standart brüt karları (SBK - bkz Tablo 13) dikkate alınmakta ve işletme

başına ekonomik büyüklüğün (toplam SBK) 2/3'ü hangi faaliyet türünden kaynaklanıyorsa, işletme o faaliyet türünde uzmanlaşmış kabul edilerek sınıflandırılmaktadır. Dolayısıyla tipoloji sınıflandırması ekonomik büyüklüğü yani geliri esas aldığı ve uzmanlaşmayı net olarak gösterdiği için tarım işletmelerinin sınıflandırılması açısından daha detaylı sonuçlar vermektedir.

Tipoloji sınıflandırmasına işletmeler 9 sınıfa ayrılmaktadır. Bu sınıflar uzmanlaşmış işletmeler, karışık işletmeler ve sınıflandırılmayanlar olmak üzere 3 ana kategoride toplanabilir. Bu kategoriler dikkate alındığında Türkiye'deki işletmelerin %63,3' nün uzmanlaşmış olduğu görülmektedir. İşletmelerin kalanı ise karışık tipte iken, sınıflandırılmayan işletme bulunmamaktadır. Bunların yanı sıra tipoloji sınıflaması bitkisel üretimin işletmelerin %55,6'sının, hayvansal üretimin de %22,9'unun ekonomik büyüklüğünün ana kaynağını oluşturduğunu göstermektedir.

Tablo 12. AB tipoloji sınıflandırmasına göre Türkiye'deki tarım işletmelerinin dağılımı (%)

Tipoloji sınıfı	İşletme (%)
P1: Uzmanlaşmış tarla ürünleri yetiştiriciliği	25,7
P2: Uzmanlaşmış bahçecilik (sebze ve çiçek)	1,0
P3: Uzmanlaşmış uzun ömürlü bitki yetiştiriciliği	19,8
P4: Uzmanlaşmış otlayan hayvan yetiştiriciliği (büyük ve küçükbaş hayvan)	16,7
P5: Uzmanlaşmış tek mideli hayvan yetiştiriciliği (kanatlı hayvanlar ve tavşan (damızlık dışı)) ⁽¹⁾	0,1
P6: Karışık bitkisel ürün yetiştiriciliği	9,1
P7: Karışık hayvan yetiştiriciliği	6,1
P8: Karışık bitkisel ürün ve hayvan yetiştiriciliği	21,7
P9: Sınıflanamayan işletmeler	-
Toplam	100,0

Kaynak: TÜİK, 2009

⁽¹⁾ Bitkisel üretim veya büyükbaş hayvan ya da küçükbaş hayvan yetiştiriciliği faaliyetinin yanında kanatlı hayvan veya tavşan (damızlık dışı) yetiştiriciliği yapan işletmeleri kapsar.

İşletmelerin her bir tipoloji sınıflarına göre dağılımında, en önemli grubun %25,7 ile uzmanlaşmış tarla ürünleri yetiştiricisi işletmelerden oluştuğu görülmektedir (P1). Tahıllar başta olmak üzere tarla bitkilerinin en fazla alana ve üretim miktarına sahip olması, P1 grubunun payının yükselmesini sağlamaktadır. Bu grubu klasik sınıflamada

Tablo 13. İşletmelerin, ekonomik büyüklüklerine ⁽¹⁾ ve tipoloji sınıflamasına ⁽²⁾ göre dağılımı 2006 (%)

Tipoloji sınıfı		Ekonomik büyüklük sınıfı (bin TL)										
Yatay	İşletme	0 - <2,0	2,0 - <4,0	4,0 - <8,5	8,5 - <13,0	13,0 - <17,0	17,0 - <26,0	26,0 - <35,0	35,0 - <86,0	86,0 - <200,0	200,0 +	
	100,0	34,5	24,7	23,9	8,5	3,3	2,9	1,2	0,9	0,2	0,0	
P1	100,0	47,5	18,4	18,0	6,8	2,9	2,6	1,7	1,6	0,5	0,0	
P2	100,0	48,1	19,8	11,1	2,3	4,9	3,6	7,3	2,8	0,1	0,1	
P3	100,0	40,9	25,7	20,9	6,5	2,2	2,4	0,7	0,6	0,1	0,0	
P4	100,0	21,8	26,8	29,4	12,1	4,0	3,9	1,5	0,5	0,1	0,0	
P5	100,0	65,0		17,7	2,5	1,1			4,1	0,5	9,0	
P6	100,0	30,0	29,3	25,9	8,0	3,1	2,1	0,7	0,7	0,1	0,0	
P7	100,0	21,0	30,4	27,6	10,5	4,8	4,2	0,8	0,7	0,0	0,0	
P8	100,0	27,8	26,3	28,2	9,5	3,7	3,0	0,9	0,7	0,1	0,0	
Dikey												
İşletme	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
P1		25,7	35,4	19,1	19,3	20,6	22,7	22,9	36,6	44,4	68,8	33,5
P2		1,0	1,4	0,8	0,5	0,3	1,5	1,2	6,1	3,2	0,4	3,6
P3		19,8	23,5	20,6	17,2	15,1	13,4	16,0	11,9	13,7	9,6	21,0
P4		16,7	10,6	18,2	20,6	23,8	20,5	22,5	20,2	9,6	9,3	4,7
P5		0,1	0,1		0,0	0,0	0,0			0,3	0,2	21,8
P6		9,1	7,9	10,8	9,8	8,6	8,5	6,5	5,5	7,1	3,5	9,4
P7		6,1	3,7	7,5	7,0	7,5	8,8	8,7	4,1	4,8	0,9	0,5
P8		21,7	17,5	23,1	25,6	24,2	24,4	22,2	15,6	17,0	7,4	5,5

Kaynak: TÜİK, 2009

⁽¹⁾Ekonomik büyüklük: Ürün bazında hesaplanan “standart brüt kar” (bitkisel ürün ya da canlı hayvan yetiştiriciliğinde, 1 dekardan ya da 1 hayvandan 12 aylık dönemde elde edilen üretim değerinden, bu değeri üretmek için gerekli özel değişken girdi masraflarının çıkartılması ile hesaplanan değer) değerlerinin her işletme için ürün bazında kullanılan arazi büyüklükleri ve hayvan varlığı ile çarpılarak toplanması ile elde edilen değerdir.

⁽²⁾Tipoloji sınıflamasına ilişkin bilgi için bkz Tablo 3.6, daha detaylı bilgi için ise <http://www.tuik.gov.tr>

en fazla paya sahip olan karışık bitkisel ürün ve hayvan yetiştiriciliği yapan işletmeler (P8) grubu %21,7 ile izlemektedir (Tablo 12). Meyve grubu bitkilerin ağırlıklı olduğu uzmanlaşmış uzun ömürlü bitki yetiştiriciliği (P3) grubu ise %19,8 ile en büyük paya sahip üçüncü işletme grubudur. Bu 3 grup toplam işletme sayısının %67,2'sini oluşturmaktadır. Buna uzmanlaşmış hayvancılık işletmeleri içerisinde %16,7 ile en büyük paya sahip grup olan uzmanlaşmış otlayan hayvan yetiştiriciliği (büyükbaş ve küçükbaş hayvan) işletmeleri de eklendiğinde toplam oran %83,9'a çıkmaktadır. Buna göre, Türkiye'de tarımsal üretimde bu 4 grup lehine oldukça yüksek oranlı yoğunlaşma vardır.

2.4. İşletmelerin Ekonomik Büyüklükleri

2006 tarımsal yapı araştırmasına göre işletmelerin %59,2'si 4.000 TL/yıl'dan daha az ekonomik büyüklüğe sahiptir. Aynı yılda aylık brüt asgari ücretin 531 TL (net 380 TL) olduğu dikkate alındığında tarım işletmelerinin yaklaşık %60'ının aylık gelirinin asgari ücretten daha düşük olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu oran genel olarak uzmanlaşmış işletmelerde yükselmekte, karışık işletme tiplerinde ise düşmektedir. Örneğin, uzmanlaşmış tarla ürünleri yetiştiriciliğinde (P1) işletmelerin, %48'i 2.000 TL/yıl'ın altında olmak üzere toplam %66'sı 4.000 TL/yıl'dan daha az ekonomik büyüklüğe sahiptir (Tablo 13).

Büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde (P4) ise işletmelerin %78'inin ekonomik büyüklüğü 8.500 TL/yıl'ın altındadır.

İşletme genişlik gruplarına göre ekonomik büyüklüğün dağılımı konusunda herhangi veri bulunmamakla birlikte düşük ekonomik büyüklüğe sahip işletmelerin küçük işletme gruplarında yoğunlaştığı, ölçek büyüklüğü ile birlikte ekonomik büyüklüğün de arttığı tahmin edilmektedir.

2.5. Mülkiyet

Tarım işletmelerinin %80'inden fazlası yalnızca kendi arazisini işlemektedir ve bu durum 2001-2006 neredeyse değişmemiştir. Bu işletmelerin işledikleri arazilerin, toplam arazilere oranı ise aynı dönemde %78'den %71'e düşmüştür. Aynı dönemde hem kendi arazisini hem de başkasının arazisini işleyen işletmelerin oranı %13'e, işledikleri arazi oranı da %26'ya yükselmiştir (Tablo 14). Bunlara göre, son yıllarda çiftçiler/işletmeciler kendi arazisinin yanı sıra artan oranda ortakçılıkla veya kiralama yolu ile arazi işlemektedir. Kendi arazisi olmadan yalnızca ortakçılık ve kiralama ya da diğer yollarla arazi işleyenlerin oranı ise giderek azalmaktadır.

2.6. Arazilerin Parçalılık Durumu

Tarım işletmelerinin var olan çok parçalı olma durumu halen devam eden yapısal bir sorun olmakla birlikte, 2006 araştırması parçalılığın giderek de arttığını göstermektedir.

İşletme arazilerinin parça sayısının artışıdaki en önemli neden miras yolu ile bölüşüm iken son yıllarda önem kazanan diğer bir faktörün ekonomik koşullara bağlı olarak arazilerin parçalar halinde satışı, kiralanması veya tarımsal üretimden vazgeçilmesi olduğu tahmin edilmektedir. Özellikle küçük işletme gruplarındaki sayısal azalma dikkate alındığında bu işletmelerin arazilerinin diğer işletmelere geçmesinin de parça sayısının artışına katkı sağladığı söylenebilir.

Tablo 14. Mülkiyet durumuna göre işletme sayısı ve işledikleri arazi (%)

	İşletme sayısı		Arazi	
	2001	2006	2001	2006
Yalnız kendi arazisini işleyen	85,9	85,1	77,8	71,4
Hem kendi arazisini hem de başkasının arazisini işleyen	10,5	12,7	18,6	26,4
Yalnız kira ile arazi işleyen	1,8	1,6	1,7	1,5
Yalnız ortakçılıkla arazi işleyen	1,3	0,4	1,4	0,4
Diğer şekilde arazi işleyen	0,3	0,1	0,2	0,1
İki ya da daha fazla şekilde arazi işleyen	0,2	0,1	0,3	0,2
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: TÜİK, 2004'den elde edilen verilerle yazar tarafından yapılan hesaplamalar, TÜİK, 2009.

Parçalılık işletme arazisinin büyüklüğü ile orantılı olarak da artmaktadır. Örneğin, 20 dekar küçük arazi büyüklüğüne sahip işletmelerin çoğunluğu 3 ya da daha az parçadan oluşurken, 200-500 dekar arazi büyüklüğüne sahip işletmelerin %30,2'si 16'dan da fazla parçalı olmak üzere toplam %77,1'i 6 ya da daha fazla parçadan oluşmaktadır (TÜİK, 2009).

Tablo 15. Tarım arazilerinin parçalılık durumu (%)

Parça sayısı (adet)	2001			2006		
	İşletme	Parça	Arazi	İşletme	Parça	Arazi
1	19,5	4,8	10,7	10,2	1,6	3,2
2	21,0	10,3	14,5	13,3	4,0	6,3
3	16,1	11,8	14,8	13,2	6,0	7,9
4-5	20,4	22,1	21,4	21,6	14,7	16,2
6-9	16,0	28,0	23,3	21,3	23,0	21,9
10-15	5,7	16,0	10,6	13,3	23,9	21,5
16+	1,4	7,0	4,7	7,0	26,9	22,9
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: TÜİK, 2004'den elde edilen verilerle yazar tarafından yapılan hesaplamalar, TÜİK, 2009

2001-2006 döneminde 9 ya da daha az parça sahip işletmelerin işledikleri arazi oranının 2006'da önemli derecede azaldığı buna karşın 10 ya da fazla parçaya sahip olan işletmelerin işledikleri arazi oranının ise arttığı görülmektedir. Bu da orta ve büyük

ölçekli işletmelerin sayısındaki artışın, arazilerdeki parçalanma ya da zaten parçalı olan işletmelerin el değiştirmesine paralel olarak gerçekleştiğini göstermektedir.

Tüm bu veriler Türkiye’de tarım arazilerinin 2001-2006 döneminde artan oranda parçalandığını ortaya koymaktadır. Bu durum tarımsal yapının bozulmasına, maliyet artışına ve üretimde etkinliğin/verimliliğin azalmasına neden olmaktadır. Gelecekte miras ve tarımsal faaliyetten vazgeçme gibi faktörlerle bu parçalanma sürecinin daha da hızlanması beklenebilir. Parçalanmayı engellemede arazi toplulaştırma veya benzer reformlar en etkin seçeneklerdir. Parçalanmaya neden olan önemli bir faktör de tarım arazilerinin konut, sanayi tesisleri kurma gibi tarım dışı amaçlı kullanımudur ve bu gibi kullanımın katı kurullarla engellenmesi gereklidir.

2.7. Sulama

Sulama, tarımsal üretimde verimliliği artırmak açısından oldukça önemlidir. Türkiye’de 2009 yılı itibarıyla ekonomik olarak sulanabilir 8,5 milyon ha’nın %63,8’i (5,42 milyon ha) fiili olarak sulanmaktadır (DSİ, 2010). Tarım arazilerinin tamamının sulamaya açılması ise fiziki ve ekonomik açıdan mümkün değildir.

Üretim çeşidine göre sulama durumu incelendiğinde 2006 yılı itibarıyla toplam arazinin %76’sında kuru tarımın yapıldığı görülmektedir (Tablo 16). Sebze ve çiçek arazileri %73 ile sulama oranının en yüksek olduğu arazi grubu iken, bu oranın en az olduğu grup %26 ile meyve ve diğer uzun ömürlü bitkiler ile içecek ve baharat bitkilerinin bulunduğu gruptur. Tahıl ekim alanlarının ise sadece %28’i sulanmaktadır.

Tablo 16. Tarım alanlarının sulama durumu 2006 (%)

	Sulanan	Sulanmayan	Toplam
Toplam arazi	24,1	75,9	100,0
Ekilen tarla arazisi	27,8	72,2	100,0
Sebze ve çiçek bahçeleri (fidelikler ve örtüaltı dahil)	72,7	27,3	100,0
Meyve ve diğer uzun ömürlü bitkiler ile içecek ve baharat bitkilerinin kapladığı arazi (fidanlık ve örtüaltı dahil)	25,8	74,2	100,0
Kavaklık-söğütlük	58,4	41,6	100,0
Tarıma elverişli olup kullanılmayan arazi	7,3	92,7	100,0
Daimi çayır arazisi	35,0	65,0	100,0
Diğer araziler ⁽¹⁾		100,0	100,0

Kaynak: TÜİK, 2009

⁽¹⁾ Diğer arazi; nadas, otlak (mera), koruluk ve orman arazisi, tarıma elverişsiz araziye kapsar.

Sulamanın arazi üzerinde yapılan tarımsal faaliyeti yönlendirme özelliği oldukça önemlidir. Örneğin, GAP öncesinde proje bölgesinde ağırlıklı olarak düşük verimli dahi olsa tahıl grubu bitkiler ya da kuru koşullarda pamuk yetiştiriciliği yapılırken bugün

mısır gibi yüksek verimli ürünler yetiştirilmektedir. Diğer yandan, sulamayla birlikte bölgede pamuk gibi ürünlerde de önemli verim artışları gerçekleşmiştir. Dolayısıyla sulanan alanların artmasıyla birlikte hem üreti deseninde hem de verimlilikte önemli gelişmeler sağlanabilir.

2.8. İşgücü Kullanımı

Tarım işletmelerinin temel özelliklerinden biri de işgücü ihtiyacının oldukça büyük bölümünün aile bireyleri tarafından karşılanmasıdır. 2006 yılı itibarıyla tarım işletmelerinde işgücü kullanımının %83,2'sinin (0,545 AWU - 981 saat/yıl) aile işgücünden oluşmuş olması, bunu net olarak ortaya koymaktadır. Bununla birlikte çalışma süreleri işletmeci ile diğer aile bireyleri arasında değişmektedir. Örneğin, işletmeciler için bu süre 987 saat/yıl, çocuklar ve işletmecinin eşi dışındakiler için 974 saat/yıl'dır (Tablo 17).

Tarımsal işletmelerde aile işgücünün yanı sıra işin niteliğine göre düzenli ya da düzensiz aile dışı (yabancı) işgücü de kullanılabilir. 2006 yılı itibarıyla düzenli aile dışı işgücü kullanımı 0,494 AWU, yani 889 saat/yıl'dır. Aile işgücü ile düzenli aile dışı işgücünün (daimi işçi) toplamı ise 0,543 AWU'dur (977 saat).

Tablo 17. Çalışan kişi başına ortalama yıllık çalışma birimi⁽¹⁾ (AWU) 2006 (14+ yaş)

	AWU	Saat karşılığı
Aile işgücü ve düzenli aile dışı işgücü	0,543	977
Aile işgücü	0,545	981
İşletmeciler	0,548	987
Tek hanehalkı işletmecilerinin eşleri	0,546	983
Tek hanehalkı işletmelerinin diğer aile fertleri	0,541	974
Düzenli aile dışı işgücü	0,494	889
Aile işgücünün, aile işgücü ve düzenli aile dışı işgücü toplamı içindeki payı (%)	95,66	
Aile işgücünün toplam işgücü (düzensiz aile dışı işgücü ⁽²⁾ dahil) içindeki payı (%)	83,24	

Kaynak: TÜİK, 2009

⁽¹⁾Yıllık çalışma birimi; bir tarımsal işletmede tam-zaman esasına göre tarımsal amaçlı çalışan bir kişi tarafından yapılan işe karşılık gelmektedir ve 1.800 saat/yıl (8 saat x 225 gün) üzerinden hesaplanmaktadır.

⁽²⁾TÜİK tarafından yayınlanan 2006 Tarımsal Yapı Araştırması sonuçlarında düzensiz aile dışı işgücünün kullanım süresi ile ilgili veri bulunmadığından tabloya konulamamıştır.

Kendi işletmesinde tarımsal faaliyet yürütenler yılda ortalama 170 gün çalışırken, tarımsal faaliyet dışında başka işi olmayanlar 181 gün, esas işi olan tarımsal faaliyetin yanı sıra ikinci bir işi olanlar da 168 gün çalışmaktadır. Esas işi tarım dışı faaliyet olanlar ise tarımsal üretim amaçlı olarak yılda sadece 91 gün yani esas işi tarımsal

faaliyet olanların neredeyse yarısı kadar çalışmaktadır (Tablo 18). Dolayısıyla esas gelir kaynağı tarım olan diğer bir deyişle geçimini tarımdan sağlayanlar yılın yarısında herhangi bir iş yapmamaktadır. Bu da üreticiler açısından önemli bir gelir kaybı olduğu kadar ülke ekonomisi açısından da sektörde önemli miktarda kullanılmayan işgücünün olduğunu göstermektedir.

Tarımsal faaliyetlerde çalışanların, yaşa ve cinsiyete göre çalışma süreleri birbirine yakındır. Ancak yapılan işlerin niteliğine göre yaş ve cinsiyette farklılaşma olabilmektedir. Esas işi tarımsal faaliyet olup ikinci işi olmayanların %51,4'ü 14 yaşından büyük erkeklerden oluşurken, kadınların oranı %46,1'dir. Çalışılan gün sayısı da erkeklerde 189 gün/yıl, kadınlarda 175 gün/yıl'dır. Aynı rakamlar 14 yaşından küçüklerde daha azdır.

Tablo 18. Kendi tarımsal işletmesinde çalışanların yaş ve cinsiyete göre dağılımı (%) ve tarımsal faaliyetlerde çalıştıkları gün sayısı (2006)

	Toplam		Erkek				Kadın			
			9-13 yaş		14 + yaş		9-13 yaş		14 + yaş	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Toplam	100,0	170	1,7	98	56,6	174	1,3	101	40,5	170
Esas işi tarımsal faaliyet olup ikinci işi olmayanlar	100,0	181	1,4	119	51,4	189	1,1	125	46,1	175
Esas işi tarımsal faaliyet olup ikinci işi olanlar	100,0	168	1,2	105	65,0	169	1,1	97	32,8	170
Esas işi tarım dışı faaliyet olup ikinci işi tarımsal faaliyet olanlar	100,0	91	5,7	45	63,8	95	4,0	50	26,5	97

Kaynak: TÜİK, 2009

A: Toplam çalışanlar içerisindeki oranı (%) B: Çalışılan gün sayısı

2.9. Tarım İşletmelerinde Ücret Yapısı

Tarım işletmelerinde büyük oranda aile işgücü kullanılmakla birlikte dışarıdan günlük ücret karşılığı geçici/mevsimlik işgücü de kullanılmaktadır. Bu tip işçiliğe daha çok sulama, gübreleme, çapalama gibi işlerde ihtiyaç duyulmaktadır.

2009 yılı itibarıyla mevsimlik işçilere günlük olarak ödenen ücretler incelendiğinde kadınların genellikle tüm işlerde erkeklerden daha düşük ücret aldığı görülmektedir (Tablo 19). Diğer yandan, yapılacak işe ve ürüne göre değişmekle birlikte genellikle sulama ve gübreleme işçiliği diğer işçiliklere göre daha yüksek ücretle yapılmaktadır.

Mevsimlik işçilerin günlük ücretleri asgari ücretle karşılaştırıldığında oldukça fazla gibi görünmektedir. Ancak tarımsal üretime bağlı olarak bu tür işçilik de mevsimseldir ve işlemlerin yapıldığı dönemle sınırlıdır. Diğer bir deyişle, bir sulama işçisinin yılın her günü bu işi yapması ve karşılığında da yüksek ücret alması mümkün değildir. Dolayısıyla tarım işçileri aylık olarak asgari ücretin altında bir ücretle çalışabilmektedirler. Örneğin, mısırdaki sulama yapan bir işçinin tek tarlada yılda 4 defa ve 3'er gün çalıştığı varsayılırsa alacağı ücret 499,2 TL'dir. İşçinin sulamayı çok sayıda

tarlada yapması alacağı bu ücreti de artıracaktır. Ancak mısırdaki sulamanın 1-2 ay gibi belirli bir dönemle sınırlı olması bu ücreti de sınırlandırmaktadır.

İşçilik ücretleri ürüne ve işleme bağlı olmakla birlikte o bölgedeki işgücü varlığı ve piyasası ile de ilgili olup yerleşim yerine ve niteliğine göre de önemli derecede değişmektedir. Örneğin, 2009 yılında mevsimsel erkek işgücünün günlük ücreti Adana’da 28,8 TL iken, Balıkesir’de 32,3 TL olmuştur. Daimi (sürekli, düzenli aile dışı) işçilikte de benzer farklar vardır. Yine aynı illerde daimi işçilerin aylık ücreti sırasıyla 826,1 TL ve 856,8 TL’dir.

Tablo 19. Faaliyete göre mevsimlik işçilere ödenen günlük ortalama ücret, 2009 (TL)

	2008		2009		Değişim (%)	
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
Tohum ekme	21,6	28,6	22,4	33,4	3,8	16,8
Çapalama	20,3	21,9	22,3	24,9	9,9	13,6
Sulama	21,3	35,8	26,6	36,7	24,9	2,4
Gübreleme	28,6	33,6	28,9	34,9	1,2	3,8
İlaçlama	24,7	32,5	21,4	33,8	-13,2	3,9
Ark açma		32,7		31,5		-3,8
Ot kesimi, yabancı ot temizleme	20,3	26,5	21,3	33,0	4,5	24,5
Budama	28,5	34,1	23,9	36,6	-16,2	7,2
Seyreltme (meyve hariç)	18,3	19,5	20,2	21,2	10,5	8,9
Hasat (biçme, ürün toplama, sökülme)	21,7	26,7	22,6	26,0	4,2	-2,4
Fide dikimi	20,7	21,5	22,1	23,0	6,7	7,3
Fidan dikimi		27,9		33,4		20,0

Kaynak: TÜİK, 2010

Tablo 20. Ürün ve faaliyete göre mevsimlik işçi günlük ortalama ücreti, 2009 (TL)

Ürünler	Tohum Ekimi		Çapalama		Sulama		Gübreleme		Hasat	
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
Buğday		32,6				35,6		34,9		38,0
Arpa		31,8				37,1		29,0		41,3
Mısır (dane)		35,2	23,3	24,6		41,6		35,9	24,3	27,3
Çeltik		55,9						54,0		
Tütün			22,7	24,0					23,1	22,7
Pamuk (kütlü)		37,4	21,4	22,1		39,8		35,9	20,5	22,1
Ayçiçeği			22,7	24,9		38,8		48,3	24,2	28,2
Soğan (kuru)		35,2	22,6	21,7		37,2		32,8	22,5	22,7
Karpuz	22,8	23,4	22,4	21,9		28,6		22,8	22,6	24,5
Domates	22,0	23,6	22,5	22,8		27,3	21,4	25,0	22,5	22,8
Biber (dolma)			22,8	25,1					22,8	26,0
Domates(örtüaltı)			27,2	23,7		34,2		27,3	23,2	25,0
Fındık			32,3	39,7			35,9	36,4	23,5	24,3
Elma			25,6	39,7		37,5		36,7	26,0	31,5
Kiraz				46,4					25,8	33,2
Portakal				30,4		37,6	24,2	32,5	21,3	29,2
Zeytin			19,8	32,9		34,7	18,5	28,3	18,4	26,5

Kaynak: TÜİK, 2010 K: Kadın E:Erkek

İller bazındaki bu günlük ücretler 2008'e göre genel olarak artmıştır. En yüksek oranlı artış mevsimlik işçilerde %28,9 ile Çanakkale'de, daimi işçilerde de %34,7 ile Osmaniye'de gerçekleşmiştir. Bu artışlara karşın bazı illerde de gerileme olmuştur. Mevsimlik işçilerde en yüksek oranlı düşme %14,7 ile Kilis'te, daimi işçilerde de %36,6 ile Gaziantep'te gerçekleşmiştir (TÜİK, 2009).

2.10. Alet Makine Varlığı

Tarımsal üretimde verimliliğin ve etkinliğin artırılması için oldukça önemli olan tarımsal alet ve makine sayısı 2009 yılında bir önceki yıla göre neredeyse değişmemiştir. Bununla birlikte meyve hasat makinası sayısındaki %27 oranındaki artış ile uçakla mücadeleyle getirilen kısıtlamalarla tarımsal mücadele uçağı sayısındaki 1/3'lük azalış dikkat çekicidir (Tablo 21).

Destekleme ve üretimdeki artışa bağlı olarak artan damla sulama sistemi, mısır silaj makinesi, süt sağma makinesi gibi alet makineler de üretimde verimlilik ve etkinliği önemli derecede artırmaktadır.

Tablo 21. Tarım alet ve makineleri varlığı (adet)

	2008	2009	2008-2009 Değişim (%)
Bıçerdöver	13.084	13.360	2,1
Damla sulama tesisi	206.307	219.052	6,2
Diskli traktör pulluğu	66.933	67.838	1,4
Fide dikim makinesi	12.960	13.016	0,4
Karasaban	77.175	68.463	-11,3
Kimyevi gübre dağıtma makinesi	346.471	354.973	2,5
Kulaklı traktör pulluğu	996.013	1.002.734	0,7
Kültüvatör	457.711	466.727	2,0
Meyve hasat makinesi	510	647	26,9
Mısır hasat makinesi	726	749	3,2
Mısır silaj makinesi	14.000	15.287	9,2
Pamuk toplama makinesi	520	508	-2,3
Santrifüj pompa	104.141	104.898	0,7
Sırt pulverizatörü	590.590	588.556	-0,3
Süt sağma makinesi (Sabit)	6.216	6.714	8,0
Süt sağma makinesi (Seyyar)	177.630	187.123	5,3
Tarım arabası (Römork)	1.036.613	1.041.239	0,4
Tarımsal mücadele uçağı	49	33	-32,7
Traktör	1.070.746	1.073.538	0,3
Yağmurlama tesisi	216.130	219.868	1,7
Diğer	3.910.944	3.894.501	-0,4
Toplam	9.305.469	9.339.824	0,4

Kaynak: TÜİK, 2010

2.11. Girdi Kullanımı

2.11.1. Kimyevi Gübre

Gübre bitkisel üretimin vazgeçilmez girdisidir. Ancak Türkiye’de gübre üretimi konusunda önemli sorunlar bulunmaktadır. Bu sorunların başında fosfat kayası, potasyum tuzu ve doğalgaz gibi hammaddelerde dışa bağımlılık gelmektedir. Fosfat kayasında olduğu gibi dışa bağımlılığı azaltacak önemli avantajların bulunmasına karşın çıkarma ve işleme maliyetlerinin yüksekliği bu avantajların kullanılabilmesini engellemektedir.

Tablo 22. Kimyevi gübre üretim, tüketim ve dış ticareti 2009 (bin ton)

	Üretim	Tüketim	İthalat	İhracat
Üre		808,3	992,8	1,7
DAP	417,5	665,4	425,0	124,8
20.20.0	580,0	703,8	117,3	19,5
AN (%33N)	211,9	1.014,3	846,2	10,4
CAN (%26N)	899,0	953,6	56,2	7,7
AS (%21N)	249,7	460,8	300,5	43,3
Diğer	520,4	669,4	268,9	13,3
Toplam	2.878,5	5.275,6	3.006,9	220,7

Kaynak: TKB, 2010

2009 yılında, 2008’den 1,1 milyon ton daha fazla kimyevi gübre kullanılmış ve toplam tüketim 5,3 milyon ton olmuştur (Tablo 22). Bir yıl içerisinde ortaya çıkan bu çok yüksek miktartlı artıştaki temel etkenler, 2008’e göre alan bazlı gübre desteğinin %80’e varan oranda artması, 2008 yılında yaşanan küresel ekonomik krizin etkilerinin azalması ve 2007 kuraklığı sonrasında tarımsal üretimin yeniden artmasıdır.

En fazla kullanılan gübre türleri bitki gelişimi açısından oldukça önemli olan azot içeriği yüksek düzeydeki AN (%33N), CAN (%26N) ve Üre’dir. 2009 itibarıyla bu üç gübrenin toplam tüketim içerisindeki payı %53 olmuştur. Aynı yılda ürenin tamamı ve AN (%33N) başta olmak üzere birçok gübrenin büyük bölümü ithalatla karşılanırken, CAN (%26 N)’ın ithalat oranı düşük olup neredeyse tamamı yurtiçinde üretilmiştir.

2.11.2. Yem

Yem sanayinde 692 fabrika (2009) ile toplam 17,5 milyon ton’luk üretim kapasitesi mevcuttur. Ancak bu fabrikaların 227 tanesi faal değildir. Sektördeki kapasite kullanım oranı ise %71’dir (TÜRKİYEMBİR, 2010).

Yem sanayinin en önemli sorunlarından bir tanesi düşük kapasite kullanımı iken bu durum büyük oranda hammadde teminindeki sıkıntılardan kaynaklanmaktadır. Hammaddeyle ilgili sorunların ise iki temel faktörü vardır. Bunlardan birincisi yurtiçi kaynaklı hammaddelerin üretiminin yıl geneline yayılmaması ve bu ürünlerin stok maliyetinin yüksek olması dolayısıyla hammadde temininde sürekliliğin sağlanamamasıdır. İkincisi de özellikle katkı maddeleri başta olmak üzere soya ile soya ve ayçiçeği küspesinde dışa bağımlılığın yüksek seviyede olmasıdır.

Yem üretimi 2009'da bir önceki yıla göre %1,5 gerileyerek 5,1 milyon olmuştur (Tablo 23). Bundaki en önemli etken büyükbaş yemlerindeki azalmadır.

Tablo 23. Türlerine göre yem üretimi (bin ton)

	Kanatlı yemleri	Büyük ve küçükbaş hayvan yemleri	Diğer yemler	Toplam
2005	3.054	3.719	61	6.834
2006	2.872	4.517	78	7.467
2007	3.529	5.447	176	9.152
2008	4.017	5.378	165	9.561
2009	4.127	5.110	181	9.419
2008-2009				
Değişim (%)	2,7	-5,0	10,0	-1,5

Kaynak: TÜRKİYE MİBİR, 2010

2.11.3. Mazot

Makineleşme toprak ve ürün işleme, ürün hasadı ile taşıma gibi tarımsal üretimin tüm aşamalarında etkinliği artıran en önemli faktörlerden olmakla birlikte beraberinde getirdiği yakıt (mazot) kullanımı ile maliyetleri artırmaktadır. Bu artışın etkisi, Türkiye gibi yakıt fiyatlarının ithalata bağımlılık ve yüksek vergi oranları nedeniyle yüksek seviyede olduğu ülkelerde ise önemli boyutlara ulaşabilmektedir. TEAE tarafından yapılan bir çalışmaya göre, mazotun tarımsal ürün maliyetleri içerisindeki payı üründen ürüne değişmekle birlikte ortalama % 10-20 arasındadır (DELLAL ve ark., 2007).

Türkiye'de tarımsal üretim amaçlı mazot kullanımının 1,5 milyar lt civarında olduğu tahmin edilmektedir. Tarımsal üretimde mazot kullanım düzeyini belirleyen temel faktörler ise arazi ve toprak yapısı ile ürün çeşididir. Örneğin, buğdayda 1 da için 6,54 lt mazot kullanılırken, ayçiçeğinde 7,50 lt, mısırdaki 11,88 lt, pamukta 20,76 lt, portakalda ise 24,84 lt mazot kullanılmaktadır (KHGM, 2005; Aktaran DELLAL ve ark., 2007).

2.11.4. Tarım İlaçları

Türkiye’de tarımsal üretimde hektara 598 gr aktif madde kullanımı vardır. Bu rakam Hollanda’da 13,8 kg/ha, Yunanistan’da 13,5 kg/ha, İtalya’da ise 9,3 kg/ha’dır (DPT, 2007). Buna göre, Türkiye’de diğer ülkelere göre çok daha düşük düzeyde tarım ilacı kullanımı vardır. Ancak bölgeler itibarıyla bakıldığında kullanım düzeyleri oldukça önemli farklılıklar göstermektedir. Örneğin, TEAE tarafından 2001 yılında yapılan araştırmaya göre 1998 yılında toplam tarım ilaçları kullanımının %25’i Akdeniz, %18’i Marmara, %17’si de Ege bölgesinde olmak üzere toplam %60’ı 3 bölgededir (KOÇ ve ark., 2001). Bugün de oransal payları değişmekle birlikte, en fazla ilaç kullanımının tarımsal üretimdeki yoğunlaşmadan dolayı yine aynı bölgelerle GAP’ta olduğu tahmin edilmektedir.

2008 yılı itibarıyla Türkiye’de toplam 28 bin ton-milyon lt’ye yakın tarım ilacı üretimine karşın 15 bin ton-milyon lt’den fazla ithalatın olduğu görülmektedir. Buna göre üretimimizin %56’sı kadar ithalatımız vardır. Hammadde olarak da 15 bin ton-milyon lt aktif madde ithalatımız bulunmaktadır (Tablo 24). Bunlar üretimin büyük bölümünün de ithalat kaynaklı hammadde ile yapıldığını dolayısıyla hem üretimde hem tüketimde dışa bağımlılığın yüksek oranda olduğunu ortaya koymaktadır. DPT raporuna göre bu bağımlılık %80 düzeyindedir (DPT, 2007). Dışa bağımlılığın azaltılabilmesi için öncelikle yurtiçi kaynaklı hammadde (aktif madde) üretiminin artırılması gerekirken, kimyasal mücadele yöntemlerine alternatif olan biyolojik mücadele yöntemlerinin kullanımı da teşvik edilmelidir.

Tablo 24. Türlerine göre tarım ilacı/hammadde üretimi ve dış ticareti 2009 (ton-bin lt)

	Üretim	İthalat	İhracat
Akarisitler	1.045,5	533,2	10,1
Fumigantlar, nematisitler ve toprak fumigantları	777,1	1.445,3	241,7
Fungisitler	7.243,3	5.249,0	501,1
Herbisitler	7.402,8	4.868,8	896,4
İnsektisitler	8.909,6	2.513,8	664,2
Kış mücadele ilaçları ve yazlık yağlar	1.353,9	160,5	47,2
Rodentisit ve mollusisitler	193,5	147,1	0,2
Bitki korumada kullanılan diğer maddeler	868,1	670,6	167,4
Toplam	27.793,8	15.588,3	2.528,3
Aktif madde toplamı	9.425,7	6.158,0	900,1
Hammadde (Aktif madde olarak)	249,4	14.784,0	

Kaynak: KKGM, 2010

2.11.5. Tohumluk

Tohum bitkisel üretimin temel girdisidir ve tohum olmadan üretim yapılması imkansızdır. Dolayısıyla kaliteli ve yeterli miktarda tohumluk üretimi oldukça önemlidir. Türkiye’de gelişmiş bir tohumluk endüstrisi vardır ve bu endüstride hem özel sektör hem de kamu sektörü faaliyet göstermektedir. Kamu sektörü ağırlıklı olarak buğday ve arpa gibi serin iklim tahıllarında faaliyet gösterirken, hibrit mısır ile ayçiçeği, patates, pamuk ve sebze gibi ürünlerde özel sektör üretimin tamamını yapmaktadır.

Tohumculuk sektörü son yıllarda çıkartılan yasalarla ve sertifikalı tohumluk/fide kullanımına verilen destekleme ile önemli bir gelişim göstermiştir. Bu gelişimle birlikte üretim dağıtımı aşmıştır (Tablo 25). Bununla birlikte hibrit mısır ve sebze gibi bazı tohumluklarda ana üretim materyalinde dışa bağımlılığın yüksek olması ve sertifikalı tohumluk/fidan kullanımının istenen düzeyde olmaması sektörün gelişimini sınırlandırmaktadır. Örneğin sebze tohumlarında dağıtımın %40’ı ithalat kaynaklıdır.

2009 yılı itibarıyla toplam 385 bin ton tohumluk üretimi yapılmıştır. Aynı yılda dağıtım yapılan tohumluk miktarı ise 377 bin tondur.

Tablo 25. Bazı ürünlerde tohumluk üretimi, dağıtımı ve dış ticareti 2009 (bin ton)

	Üretim	Dağıtım	İthalat	İhracat	Üretimin dağıtım karşılama oranı (%)
Buğday	227,9	211,9	0,7	1,6	107,5
Arpa	36,1	35,9	0,1	0,0	100,8
Mısır	28,9	27,3	4,0	10,9	105,8
Çeltik	5,0	2,6		0,0	191,1
Ayçiçeği	9,3	7,7	0,5	4,7	121,0
Pamuk	10,8	10,5	0,3	2,6	102,7
Sebze	2,8	4,6	2,5	0,7	60,2
Diğerleri	64,3	76,5	22,1	1,3	84,0
Toplam	385,1	377,0	30,3	21,8	102,1

Kaynak: TKB, 2009

3. Bölüm

Üretim

3.1. Bitkisel Üretim

3.1.1. Bitkisel Üretim Değeri

2008 yılı itibarıyla 66,0 milyar TL olan bitkisel üretim değeri, 2009'da %3,4 artışla birlikte 66,3 milyar TL'ye ulaşmıştır (Tablo 26). Artış oranının 2007'deki kuraklık ve ekonomik kriz sonrasında yükselen fiyatların ve artan tarımsal üretimin etkisi ile 2008'deki %23 seviyesinden %3,4'e gerilemiş olması, bitkisel üretim değerinin oransal artışının hızlı şekilde düştüğü gibi görüntüye neden olmaktadır. Bu durum değerlendirilirken bir önceki dönemdeki artışın çok yüksek oranlı olmasından dolayı oluşan yüksek baz etkisinin de dikkate alınması gereklidir.

Tahıllar bitkisel üretim dalları arasındaki en önemli ürün grubudur. Grup 2008'e göre %4,4 artarak 16,1 milyar TL'ye yükselen üretim değeri ile toplam bitkisel üretim değerinin %24'üne sahiptir. 2008'de %45 oranında artarak sıçrama gösteren yağlı tohumların toplam değeri 2009'da önemli bir değişim göstermemiş ve 1,4 milyar TL olarak gerçekleşmiştir (Tablo 26).

Özellikle domates vb. ürünler ile ihracat açısından önemli bir potansiyeli bulunan sebze grubu bitkisel üretim değerinin %29'una sahiptir ve 2009'da 2008'e göre %7,6 artarak 19,5 milyar TL'ye ulaşmıştır. Grup içerisinde payı en yüksek (%81) olan ürünler ise meyvesi için yetiştirilen sebzelerdir.

Meyve grubu da sebze olduğu gibi önemli ihracat potansiyelinin bulunduğu, üretimin ve tüketimin yüksek olduğu ürünlerdir. Meyve grubunun toplam bitkisel üretim değeri içerisindeki payı %33,5 iken, turunçgiller ve kuru meyvelerin grubun ana ürünleridir ve meyve üretim değerinin %80'ini bunlar oluşturmaktadır.

3.1.2. Bitkisel Üretimde Bölgesel Dağılım / Yoğunlaşma

2009 yılında toplam bitkisel üretim miktarı 2008'e göre %5 artarak 126,6 milyon ton'a ulaşmıştır ve bu miktarın 2/3'ü tarla ürünleridir (Tablo 27).

Tablo 26. Ana ve alt gruplar itibarıyla bitkisel üretim değeri

Ana ve alt gruplar	Değer (milyon TL)				Değişim (%)
	2008	Pay (%)	2009	Pay (%)	
Tahıllar ve diğer bitkisel ürünler	24.044	36,4	25.890	37,9	7,7
Tahıllar	15.447	64,2	16.130	62,3	4,4
Patates; kuru baklagiller; yenilebilir kök ve yumrular	3.511	14,6	4.334	16,7	23,4
Yağlı tohumlar	1.342	5,6	1.389	5,4	3,5
Diğer	3.744	15,6	4.037	15,6	7,8
Sebzeler	18.147	27,5	19.529	28,6	7,6
Yumru ve kök sebzeler	2.164	11,9	2.169	11,1	0,2
Meyvesi için yetiştirilen sebzeler	14.375	79,2	15.827	81,0	10,1
Diğer	1.608	8,9	1.533	7,8	-4,7
Meyveler	23.820	36,1	22.849	33,5	-4,1
Üzüm (Toplam)	3.177	13,3	3.317	14,5	4,4
Turunçgiller, yumuşak çekirdekli, taş çekirdekli ve diğer meyveler	19.524	82,0	18.320	80,2	-6,2
Baharat bitkileri	307	1,3	340	1,5	10,6
Çay	812	3,4	872	3,8	7,4
Toplam	66.010	100,0	68.267	100,0	3,4

Kaynak: TÜİK, 2010

Bitkisel üretimin bölgesel dağılımında yüksek ya da çok yüksek oranda yoğunlaşma olduğu görülmektedir. Ancak tarım ürünlerinde özellikle de bitkisel üretimde yoğunlaşmaların olması doğaldır. Çünkü bu ürünlerin iklim, toprak yapısı istekleri birbirinden farklıdır ve ancak gerekli koşulların sağlandığı alanlarda yetiştirilebilirler. Dolayısıyla da bu gibi faktörlere bağlı olarak yapılan tarımsal üretimde yoğunlaşma da yüksek ya da çok yüksek oranlı olabilmektedir.

Yoğunlaşma oranının en yüksek olduğu grup %74 ile meyveler iken, bu oran sebzelerde %72'dir (Tablo 27). Tarla ürünlerindeki yoğunlaşma ise bu grupta yer alan ürünlerin tüm ülke genelinde yaygın olarak ekilmesinden dolayı diğer iki gruptan daha düşük olmakla birlikte yine de %56 ile yüksek oranlıdır.

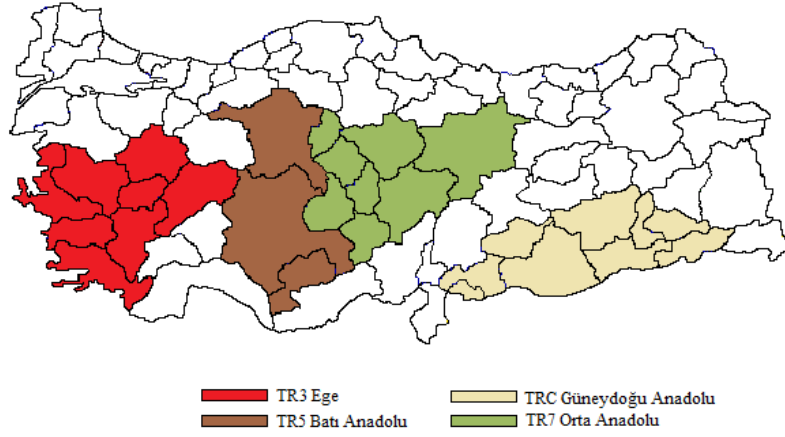
Meyvelerde ekolojik koşullara uygunluk yoğunlaşma oranlarının yüksek olmasını sağlamaktadır. Örneğin, turunçgiller ve içecek bitkilerinde bu oran %100'dür. Turunçgillerde en yüksek paya toplam üretimin %87'si ile Akdeniz sahip iken, içecek bitkilerinde çay üretiminin tamamının yapıldığı Doğu Karadeniz sahiptir. Zeytinde ise toplam üretimin %47'sinin yapıldığı Ege en önemli bölgedir.

Tablo 27. Bitkisel üretimin ana ve alt ürün gruplarında bölgesel dağılımı ve yoğunlaşma 2009 (%)

	Üretim (bin ton)	Pay (%)*	TR1 İstanbul	TR2 Batı Marmara	TR3 Ege	TR4 Doğu Marmara	TR5 Batı Anadolu	TR6 Akdeniz	TR7 Orta Anadolu	TR8 Batı Karadeniz	TR9 Doğu Karadeniz	TR10 K.doğu Anadolu	TR11 O.doğu Anadolu	TR12 G.doğu Anadolu	Toplam	CR4 ⁽¹⁾
Tarla Ürünleri	84.258	66,6	0,3	7,5	13,2	7,8	16,4	10,4	15,6	9,2	0,8	4,2	4,2	10,5	100,0	55,6
Baklagiller	1.237	1,5	0,1	2,7	11,3	2,1	13,2	11,2	11,8	9,8	0,7	4,3	1,7	31,1	100,0	67,3
Endüstriyel Bitkiler	19.985	23,7		1,0	7,8	8,7	31,7	6,9	22,0	9,0	0,1	2,6	2,7	7,5	100,0	71,5
Tahıllar	33.577	39,9	0,5	9,3	9,8	6,1	14,6	14,2	13,6	9,1	0,5	3,1	2,6	16,5	100,0	58,9
Yağlı Tohumlar	2.396	2,8	2,0	29,9	10,9	2,5	3,3	22,3	2,4	2,6		0,2	0,1	23,9	100,0	87,0
Yem Bitkileri	20.559	24,4	0,3	10,3	23,6	9,8	7,1	6,5	9,9	9,4	0,9	8,6	9,8	3,8	100,0	53,6
Yumru Bitkiler	6.504	7,7	0,0	2,1	15,1	9,9	12,9	10,0	29,4	12,0	3,7	2,6	1,6	0,7	100,0	69,4
Sebzeler	24.849	19,6	0,4	7,8	20,2	9,7	7,7	32,2	1,7	10,3	0,4	0,9	1,6	7,1	100,0	72,4
Yaprağı Yenen Sebzeler	1.746	7,0	0,8	5,2	15,5	13,9	9,9	23,0	5,9	20,5	2,0	0,8	1,4	1,2	100,0	72,9
Baklagil Sebzeler	828	3,3	1,3	5,5	18,3	16,7	3,5	22,1	1,7	25,2	2,8	0,9	1,4	0,6	100,0	82,2
Meyvesi Yenen Sebzeler	21.107	84,9	0,3	8,3	21,2	9,3	5,6	33,7	1,4	9,2	0,2	1,0	1,7	8,1	100,0	73,5
Soğans-Yumru vb Sebzeler	971	3,9	0,4	2,6	6,5	3,1	54,1	24,6	0,8	2,6	0,1	0,4	1,1	3,7	100,0	88,9
Diğer Sebzeler	197	0,8	0,5	6,7	25,8	21,1	0,2	31,9	0,1	13,6	0,0		0,0		100,0	92,4
Meyveler	17.492	13,8	0,0	3,7	23,7	6,7	5,1	35,3	4,7	2,9	8,4	0,7	4,0	4,8	100,0	74,1
Yumuşak Çekirdekliler	3.280	18,8	0,1	4,2	11,8	10,1	14,6	33,2	15,3	4,7	1,7	1,3	2,6	0,4	100,0	74,9
Taş Çekirdekliler	2.118	12,1	0,1	4,8	19,3	15,1	6,4	20,1	3,1	6,2	0,9	2,5	20,8	0,7	100,0	75,4
Turunçgiller	3.514	20,1		1,0	11,4			87,4		0,0	0,2				100,0	100,0
Sert Kabuklular	876	5,0	0,2	1,7	8,9	21,4	1,9	5,7	1,3	16,0	28,6	0,6	4,1	9,6	100,0	75,6
Üzüm Ve Üzümsüler	5.311	30,4	0,0	2,5	42,5	4,7	4,8	23,2	4,7	1,6	0,6	0,3	2,5	12,7	100,0	83,1
İçecek Bitkileri	1.103	6,3									100,0				100,0	100,0
Zeytin	1.291	7,4		16,7	47,3	6,8	0,1	24,5		0,0	0,2			4,4	100,0	95,3
Genel Toplam	126.599	100,0														

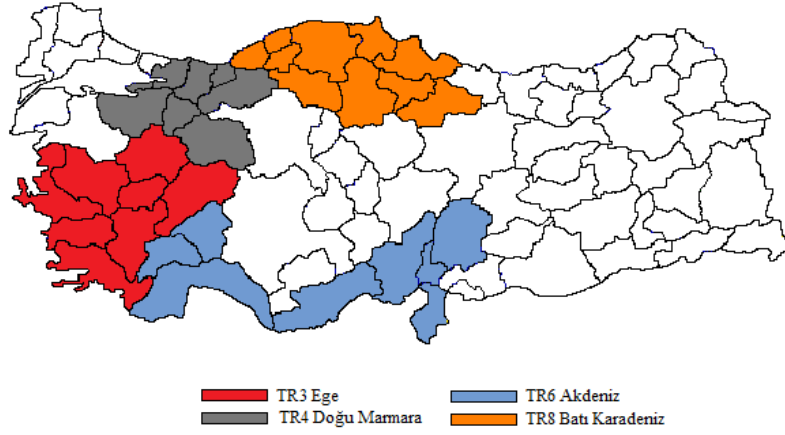
Kaynak: TÜİK 2010'dan elde edilen verilerle yazar tarafından yapılan hesaplamalar. * Ana grupların payı toplam üretim içerisindeki paylarını, alt grupların payları ise ana gruplar içerisindeki paylarını göstermektedir. ⁽¹⁾ Yoğunlaşma ölçümü amacıyla kullanılan çok sayıda yöntem bulunmaktadır. Bunlardan, yoğunlaşma oranı en fazla kullanılan yöntemdir. Yoğunlaşma oranı (CR4);0-30 arasında düşük, 31-50 arasında orta, 51-70 arasında yüksek derecede, 71-100 arasında ise çok yüksek derecede yoğunlaşma vardır (Detaylı bilgi için bkz DIE, 1998).

Şekil 1. Tarla ürünlerinde en fazla üretim payına sahip bölgeler (2009)

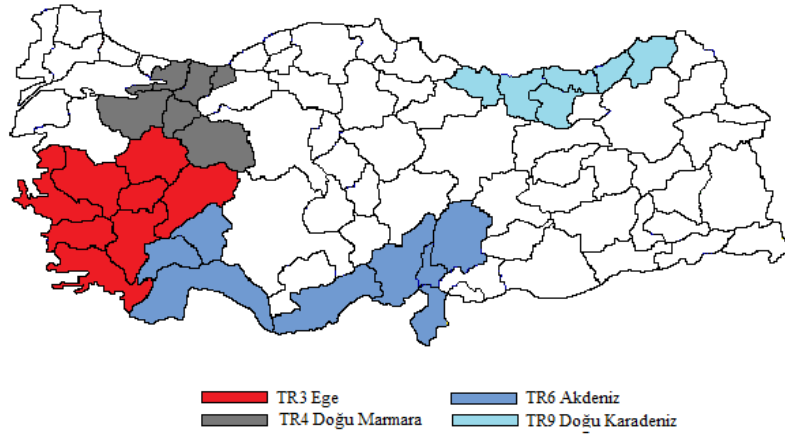
Kaynak: Tablo 27

Şekil 2. Sebzeerde en fazla üretim payına sahip bölgeler (2009)

Kaynak: Tablo 27

Şekil 3. Meyve ve içecek bitkilerinde en fazla üretim payına sahip bölgeler (2009)

Kaynak: Tablo 27

Sebzeler ana grubunda karnabaharın en fazla paya sahip olduğu diğer sebzelerde yoğunlaşma %92 gibi çok yüksek oranlıdır. Domatesin de içerisinde bulunduğu meyvesi yenen sebzelerde ise aynı oran %73'tür.

Tahıllarda yoğunlaşmanın yüksek olduğu alt gruplar ayçiçeği ve pamuk gibi ürünlerin üretimlerinin belirli bölgelerde lokalize olmasından dolayı yağlı tohumlar (%87) ve endüstriyel bitkilerdedir (%72).

Akdeniz bölgesinin ekolojik koşullarının uygunluğu ile alt grupların 2/3'ünde en yüksek paya sahip bölgelerden birisi olmasıdır önemlidir. Ege bölgesi de benzer özelliklerinden dolayı yüksek yoğunlaşma oranlarına sahiptir. Her iki bölgede de ikinci ürün ve seracılığın yaygın olması üretim içerisindeki paylarını dolayısıyla da yoğunlaşmaya katkılarını artırmaktadır.

3.1.3. Bitkisel Üretim Yapan İşletmelerin Özellikleri

Tarım sektörüne ilişkin olarak Türkiye genelinde işletme düzeyinde istatistiki bilgiye erişim oldukça güçtür. AB ile uyum çalışmaları kapsamında TÜİK tarafından 2006 yılında uygulanan ve yalnız bitkisel üretim ve hem bitkisel hem de hayvansal üretim yapan işletmelerle yapılan anket çalışmasıyla elde edilen sonuçlar ise bu konuda çok detaylı olmasa da tanımlayıcı bilgiler vermektedir. Bu sonuçların bir kısmı aşağıdaki gibi özetlenebilir (TÜİK, 2009).

- Toplam ekim alanının %49'u buğdaya, %20'si de arpaya aittir. Üretimde ise bu ürünlerin payları sırasıyla %30 ve %10'dur.

- Domates sebze ekim alanının %17'sine üretimin ise %27'sine sahiptir. Toplam üretimin %57'si domates, kuru soğan ve karpuzdan oluşmaktadır.

- Meyve ekim alanlarının %29'u fındığa aitken, üretimin %24'ü turuncgillerdedir. Üretimde turuncgilleri zeytin ve elma izlemektedir.

- Toplu meyveliklerin yaş ortalaması oldukça yüksektir. Örneğin, turuncgil bahçelerinin %47'si, elma bahçelerinin de %42'si 20 yaşın üzerindedir. Zeytin alanlarında ise yaş ortalaması daha da yükselmektedir. Zeytin ağaçlarının %41'i 50'den büyüktür. Kiraz ve şeftalide ise son yıllarda artan dikimlerle birlikte bahçelerin %50'si 10 yaşın altındadır.

- Bağcılıkta en önemli ürün sofralık üzümdür ve toplam üretimin %50'si bu üründen oluşmaktadır. Üretimin %36'sı ihracat açısından önemli yere sahip olan kurutmalık üzümde oluşmaktadır. Önemli üretim ve ihracat potansiyeline sahip şaraplık üzüm üretimi ise toplam üzüm üretiminden %14 pay almaktadır.

- Yılda birden fazla ürün elde edilen işletmelerde tarla ürünleri yetiştiriciliği yapılan toplam alanın %99'u ana alanlardan oluşurken, bu oran sebze yetiştiriciliği yapılan alanlarda %92'ye gerilemektedir (araştırmada ekonomik değeri fazla olan ürün ana ürün olarak kabul edilmiştir). Ana ve ikincil alanlarda ürünlere göre ise farklılık

görülmektedir. Buna göre tarla ürünlerinde ana alanlar oldukça önemli ağırlığa sahipken bazı sebzelerde ana ve ikincil alanların oranı birbirine yaklaşmaktadır. Örneğin, mısırda ikincil alanlar %17, patatete %3, buğdayda %2 iken, kerevizde %68, semizotunda %44, rokada %50'dir.

3.1.4. Tahıllar, Kuru Baklagiller ve Yağlı tohumlar

Tahıllar en fazla ekim alanına sahip olan, doğrudan ya da işlenmiş olarak temel tüketim maddesi olabilen, başta gıda ve yem sanayi olmak üzere çok fazla kullanım alanı bulunan ürün grubudur. Bu özellikleri buğday başta olmak üzere tahılları tarımsal üretim yapısı içerisindeki en önemli ürün grubu yapmaktadır.

2007/2008 PY'nda buğday üretimi yaklaşık 17,8 milyon ton iken, 2008/2009 PY'nda 20 milyon ton'a yükselmiştir. Bu durum, 2007'de yaşanan kuraklık nedeniyle azalan üretimin yeniden arttığını göstermektedir (Tablo 28).

Arpa üretiminde de 2007'nin ardından tekrar yükselme başlamış ve 2008/2009 PY'nda 7,3 milyon ton üretim gerçekleşmiştir. Aynı durum mısı, çeltik, ayçiçeği soya ve kuru fasulyede de görülmüştür. Kırmızı mercimekte ise kuraklığın 2008'de de Güneydoğu Anadolu başta olmak üzere bölgesel olarak devam etmesiyle birlikte üretim 2008/2009 PY'nda 100 bin ton seviyesine kadar gerilemiştir. Bu azalışta ekim alanlarındaki azalmanın etkisi de önemlidir. Ancak bir sonraki PY'nda alan artışı ve kuraklığın etkisinin ortadan kalkmasına bağlı olarak artan verimle birlikte üretim 275 bin tona çıkmıştır. Bununla birlikte kırmızı mercimek üretiminde halen 2007 kuraklığı öncesindeki 500 bin tonu aşan üretim rakamına ulaşamamıştır.

Tablo 28. Bazı tahıl, kuru baklagil ve yağlı tohumlarda ekim alanı, üretim miktarı ve verimi

	Buğday	Arpa	Mısır	Çeltik	Ayçiçeği	Soya	K. Fasulye	K. Mercimek
Ekim alanı (bin ha)								
'07/'08	8.098	3.428	518	94	555	9	109	357
'08/'09	8.090	2.950	595	100	580	9	98	291
'09/'10	8.100	3.010	592	97	584	10	95	189
Değişim ⁽¹⁾ (%)	0,1	2,0	-0,5	-3,0	0,7	11,1	-3,1	-35,1
Üretim (bin ton)								
'07/'08	17.234	7.307	3.535	648	854	31	154	508
'08/'09	17.782	5.923	4.274	753	992	34	155	106
'09/'10	20.600	7.300	4.250	750	1.057	38	181	275
Değişim ⁽¹⁾ (%)	15,8	23,2	-0,6	-0,4	6,6	11,8	16,8	159,4
Verim (ton/ha)								
'07/'08	2,1	2,1	6,8	6,9	1,5	3,5	1,4	1,4
'08/'09	2,2	2,0	7,2	7,6	1,7	3,7	1,6	0,4
'09/'10	2,5	2,4	7,2	7,8	1,8	3,7	1,9	1,5
Değişim ⁽¹⁾ (%)	13,6	20,0	0,0	2,6	5,9	0,0	18,8	275,0

Kaynak: TÜİK, 2010. ⁽¹⁾ '08/'09-'09/'10 pazarlama yılları arasındaki % değişim.

Talep açısından bakıldığında tahıl grubu bitkilerde kendine yeterlilik oranının kuraklık döneminde dahi oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Üretim düşüşlerine rağmen bu oranın yüksek olmasındaki en önemli etkenin artan fiyatlardan dolayı daralan talep olduğu tahmin edilmektedir. Bununla birlikte, azalan üretim ithalatın önemli derecede artmasına neden olmuştur. Örneğin, 2008/2009 PY'nda buğday ithalatı 3,6 milyon ton, kırmızı mercimek ithalatı ise 225 bin ton olarak gerçekleşmiştir. İthalat bağımlılık endeksleri (İBE) de bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. 2006/2007 PY'nda buğdayda %8,8 olan endeks 2008/2009'da %20,1'e yükselmiştir. Diğer ürünlerin aksine mısırdaki ise üretim artışına bağlı olarak hem ithalat hem de İBE'de önemli gerileme olmuştur. Buna göre ithalat bir önceki PY'na göre %60 azalırken, İBE de %25,5'den %10,3'e gerilemiştir (Tablo 29).

Artan ithalatına rağmen buğdayda son 3 PY'nda 2,5 milyon ton'a yaklaşan miktarlarda ihracat yapılması, ithalatın neden yapıldığına dair soruları gündeme getirmektedir. Üretim azalmaları dışında buğday ithalatının en önemli nedeni, un vb buğdaydan elde edilen ürünlerin üretiminde kullanılan farklı tür ve kalitedeki hammadde ihtiyacı ile ihracata yönelik üretimdir. Mısır ve arpanın en fazla kullanıldığı alan, yurtiçi tüketimin %70'inden fazlası ile yem iken, buğday ve çeltikte yurtiçi kullanımın %85-95'i gıda başta olmak üzere insan tüketimine yöneliktir. Gelecekte de bu durumun değişmesi beklenmemektedir. Bu durumda nüfus artışının yanısıra hayvansal ürün talebinin, üretimi artırması gibi faktörler mısır ve arpa ihtiyacını artıracaktır. Tahıl grubu bitkilerin talebini artıracak diğer bir gelişim de etanol / biyoyakıt üretimindeki artış trendidir. Hızla artan biyoyakıt talebi sadece Türkiye'de değil ABD ve AB başta olmak üzere tüm dünyada tahıl piyasalarında önemli fiyat artışları ve talep kaymalarına neden olmaktadır. Hatta bu konudaki tartışmalar gıda amaçlı üretim ile yakıt amaçlı üretim tercihi noktasına kadar gelmiştir. Dolayısıyla tahıl üretiminde bu faktörler gözönüne alınarak geleceğe yönelik verim artırıcı çalışmalar başta olmak üzere kendine yeterliliği artıracak düzeyde arzı sağlayacak ürün ve üretim planlamaları yapılmalıdır.

Kuraklığın üretim üzerindeki olumsuz etkisi tüm ürünlerde görülmekle birlikte en yüksek azalma %79 ile kırmızı mercimekte görülmüştür. Özellikle en önemli baklagil üretim bölgesi olan Güneydoğu Anadolu'daki kuraklık, verim azalmasını oldukça önemli boyutlara ulaştırmıştır. Kuru fasulyede %70-80 civarında olan kendine yeterlilik oranı, kırmızı mercimekte %120'nin üzerindedir ve 2006/2007 yılında bu oran %185'e kadar ulaşmıştır. 2008/2009 PY'nda ise en önemli üretim bölgesi olan Güneydoğu Anadolu'daki kuraklık nedeniyle azalan üretime bağlı olarak kırmızı mercimekteki yüksek kendine yeterlilik oranı da %45'e gerilemiştir.

Ayçiçeği en fazla üretilen yağlı tohumdur ve 2006/2007 PY'ndan bu yana üretimi önemli miktarda değişim göstermemiş ve 1,1 milyon tondan 1 milyon tona düşmüştür. Bu düşüşte yine kuraklık etkisi önemlidir. Soyanın üretimi ise son yıllardaki artışlarla birlikte birlikte 34 bin ton seviyesinde gerçekleşmesine karşın üretim, halen talebi karşılamaktan çok uzaktır ve bunun en önemli göstergesi de İBE'nin %99,1 olmasıdır. Soyada üretimin artırılmasına ilişkin olarak mevcut ekim alanlarının yanısıra alternatif ekim alanlarının genişletilmesi oldukça önemlidir. Ayrıca bölgeye uygun soya çeşitlerinin geliştirilmesi, münavebe bitkisi olarak yağlı tohum ekimi, sözleşmeli tarım, sertifikalı tohumluk kullanımının artırılması gibi çalışmaların artırılarak devam ettirilmesi de oldukça önemlidir.

Tablo 29. Bazı tahıl, kuru baklagil ve yağlı tohumlarda denge tabloları (bin ton)

	Arpa			Buğday			Mısır			Pirinç		
	'06/'07	'07/'08	'08/'09	'06/'07	'07/'08	'08/'09	'06/'07	'07/'08	'08/'09	'06/'07	'07/'08	'08/'09
Üretim	9.551	7.307	5.923	20.010	17.234	17.782	3.811	3.535	4.274	418	389	452
Arz=Kullanım	9.039	7.067	5.711	20.505	18.798	20.432	4.837	4.572	4.605	581	621	631
Kullanılabilir üretim ⁽¹⁾	8.978	6.868	5.568	18.909	16.286	16.804	3.697	3.429	4.146	413	385	447
İthalat	61	199	144	1.596	2.512	3.628	1.140	1.143	460	168	236	184
Yurt içi kullanım	8.915	7.058	5.676	18.943	16.882	17.781	4.272	4.211	5.187	580	637	591
Tüketim (Gıda vb)	90	69	56	16.491	14.584	15.458	1.030	1.026	1.041	555	613	557
Yemlik	7.695	5.892	4.649	427	351	362	2.967	2.948	3.867			
Diğer	1.130	1.097	971	2.025	1.946	1.961	276	238	279	25	24	34
İhracat	385	10	2	2.397	1.819	2.343	74	93	124	17	21	36
Stok değişimi	-261	0	33	-834	97	308	491	267	-706	-15	-36	3
Kişi başına tüketim (kg)		1,0	0,8		206,6	216,2		14,5	14,6		8,7	7,8
Yeterlilik derecesi (%)	100,7	97,3	98,1	99,8	96,5	94,5	86,5	81,4	79,9	71,3	60,5	75,7
İBE ⁽²⁾ (%)	0,7	2,8	2,5	8,8	14,8	20,1	23,9	25,5	10,3	29,8	39,3	30,9
	Kuru fasulye			Kırmızı mercimek			Ayçiçeği			Soya		
	'06/'07	'07/'08	'08/'09	'06/'07	'07/'08	'08/'09	'06/'07	'07/'08	'08/'09	'06/'07	'07/'08	'08/'09
Üretim	196	154	155	580	508	106	1.118	854	992	47	31	34
Arz=Kullanım	228	217	188	568	539	328	2.021	2.323	2.660	2.098	1.495	1.175
Kullanılabilir üretim(1)	194	153	153	565	495	104	1.109	848	984	47	30	34
İthalat	34	65	35	3	44	225	912	1.475	1.676	2.051	1.465	1.141
Yurt içi kullanım	225	215	183	305	407	229	1.950	2.213	2.112	2.041	1.462	1.151
Tüketim (Gıda vb)	208	199	168	269	368	200	1.903	2.161	2.061	1.284	946	744
Yemlik										731	497	391
Diğer	17	16	15	36	39	29	47	-47	51	26	19	16
İhracat	3	2	5	264	132	99	116	206	417	51	39	24
Stok değişimi							-45	-97	131	6	-6	0,5
Kişi başına tüketim (kg)		2,8	2,4		5,2	2,8		30,6	28,8		13,4	10,4
Yeterlilik derecesi (%)	86,2	70,9	83,7	185,4	121,6	45,2	56,9	38,3	46,6	2,3	2,1	3,0
İBE ⁽²⁾ (%)	15,1	30,1	19,1	1,0	10,8	97,8	47,9	69,7	74,7	100,2	100,6	99,1

Kaynak: TÜİK, 2010

⁽¹⁾Kullanılabilir üretim = Üretim – Kayıplar

⁽²⁾İthalata bağımlılık endeksi (İBE) = İthalat / Tüketim Tüketim = Kullanılabilir üretim + İthalat -İhracat

3.1.5. Meyve ve Sebze

Domates, turunçgiller, kuru meyveler ve fındık başta olmak üzere sebze ve meyveler uluslararası piyasalarda Türkiye'nin rekabet gücünün yüksek olduğu ürünlerdir. Potansiyel üretim ve pazarlama olanaklarının saha etkin kullanımı ile birlikte bu rekabet gücünün daha da artırılması mümkündür.

Meyve grubunda yeralan ürünlerin üretim miktarları 2008 – 2009 arasında çok büyük değişiklikler göstermemiştir. Örneğin, kayısı üretimi %1,5 artarken, portakal üretimi %3,1, fındık üretimi de %2,1 artmıştır. Kivi üretiminde ise değişme olmamıştır (Tablo 30).

Üretimi artmakla birlikte son yıllarda TMO'nun alıcı olarak piyasaya girmesi vb değişimler fındık piyasasını önemli ölçüde etkilemiştir. Dünyanın en önemli üreticisi olduğumuz bu üründe uluslararası piyasada fiyat belirlemedeki etkinliğin artırılmasının yanısıra, verimsiz alanlardaki üretimden vazgeçilmesi, üretimde etkinlik artışını sağlayabileceği gibi Türkiye'nin uluslararası piyasalardaki konumunu daha da güçlendirebilecektir.

Tablo 30. Bazı meyve ve sebzelerin üretimi

	Meyve üretimi						
	Portakal	Fındık	Elma	Kayısı	Zeytin	Kivi	Çay
	Meyve veren Ağaç Sayısı (milyon adet)						(bin da)
2007	12,2	357,9	38,3	12,6	104,2	0,4	765,8
2008	13,0	340,3	38,9	13,3	106,1	0,6	758,3
2009	13,4	347,4	40,0	13,5	109,1	0,6	785,5
Değişim ⁽¹⁾ (%)	3,1	2,1	2,8	1,5	2,8	0,0	3,6
	Üretim (bin ton)						
2007	1.427,0	530,0	2.457,8	557,6	1.075,9	15,2	1.145,3
2008	1.427,2	800,8	2.504,5	716,4	1.464,2	19,5	1.100,3
2009	1.689,9	500,0	2.782,4	660,9	1.290,7	23,7	1.103,3
Değişim ⁽¹⁾ (%)	18,4	-37,6	11,1	-7,7	-11,8	21,5	0,3
	Ağaçbaşına verim (kg/ağaç)						(ton/da)
2007	116,8	1,5	64,1	44,2	10,3	34,8	1,5
2008	109,4	2,4	64,4	54,0	13,8	33,1	1,5
2009	126,2	1,4	69,6	49,0	11,8	37,8	1,5
Değişim ⁽¹⁾ (%)	15,4	-41,7	8,1	-9,3	-14,5	14,2	0,0
	Sebze üretimi						
	Domates	S. Biber	K. soğan	Mantar	Havuç	Fasulye	Karpuz
2007	9.945,0	727,2	1.859,4	23,4	642,0	520,0	3.796,7
2008	10.985,4	734,6	2.007,1	26,5	591,5	563,1	4.002,3
2009	10.745,6	752,7	1.849,6	19,5	593,6	603,7	3.810,2
Değişim ⁽¹⁾ (%)	-2,2	2,5	-7,8	-26,4	0,4	7,2	-4,8

Kaynak: TÜİK, 2010

⁽¹⁾ 2008-2009 yılları arasındaki %değişim.

Tablo 31. Bazı meyve sebzelerde denge tabloları (bin ton)

	Badem			Çay			Elma			Fındık		
	'06/'07	'07/'08	'08/'09	'06/'07	'07/'08	'08/'09	'06/'07	'07/'08	'08/'09	'06/'07	'07/'08	'08/'09
Üretim	43	51	53	1.121	1.145	1.100	2.002	2.458	2.504	661	530	801
Arz=Kullanım	49	60	71	967	991	954	1.928	2.362	2.387	663	533	801
Kullanılabilir üretim ⁽¹⁾	43	50	52	953	974	935	1.898	2.330	2.374	655	525	794
İthalat	6	10	20	14	17	19	30	32	13	8	7	7
Yurt içi kullanım	47	53	62	956	979	944	1.705	1.997	2.149	40	53	54
Tüketim (Gıda vb)	46	52	61	927	949	915	1.569	1.837	1.977	39	51	52
İhracat	2	7	9	12	12	10	222	366	239	500	416	474
Stok değişimi										123	64	273
Kişi başına tüketim (kg)		0,7	0,9		13,5	12,8		26,0	27,6		0,7	0,7
Yeterlilik derecesi (%)	90,8	93,5	83,4	99,7	99,5	99,1	111,3	116,7	110,5	1.632,0	993,2	1.474,9
İBE⁽²⁾ (%)	13,5	19,0	31,7	1,5	1,7	2,0	1,8	1,6	0,6	5,0	6,4	2,1

	Kiraz			Portakal			Biber			Domates		
	'06/'07	'07/'08	'08/'09	'06/'07	'07/'08	'08/'09	'06/'07	'07/'08	'08/'09	'06/'07	'07/'08	'08/'09
Üretim	310	398	338	1.536	1.427	1.427	1.842	1.759	1.796	9.855	9.945	10.985
Arz=Kullanım	295	379	322	1.661	1.522	1.477	1.808	1.739	1.764	9.528	9.612	10.611
Kullanılabilir üretim ⁽¹⁾	295	379	322	1.481	1.376	1.376	1.807	1.738	1.762	9.510	9.597	10.601
İthalat	0	0	0	181	146	101	1	1	2	18	15	10
Yurt içi kullanım	228	313	289	1.431	1.265	1.171	1.593	1.580	1.579	8.548	8.610	9.465
Tüketim (Gıda vb)	210	288	266	1.317	1.164	1.078	1.434	1.422	1.421	7.693	7.749	8.519
İhracat	67	66	33	230	257	305	215	159	185	980	1.002	1.146
Stok değişimi												
Kişi başına tüketim (kg)		4,1	3,7		16,5	15,1		20,1	19,9		109,8	119,1
Yeterlilik derecesi (%)	129,4	121,1	111,2	103,4	108,7	117,4	113,4	110,0	111,6	111,3	111,5	112,0
İBE⁽²⁾ (%)	0,0	0,1	0,0	12,6	11,6	8,6	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,1

Kaynak: TÜİK, 2010

⁽¹⁾Kullanılabilir üretim = Üretim – Kayıplar⁽²⁾İthalata bağımlılık endeksi (İBE) = İthalat / Tüketim Tüketim = Kullanılabilir üretim + İthalat -İhracat

Sebze üretiminde de ürünler arasında farklılık göstermekle birlikte üretim miktarında yıldan yıla dalgalanmalar olabilmektedir. 2008-2009 döneminde bu dalgalanmalar düşük oranlı olmakla birlikte mantarda %26,4'lük bir azalma olmuştur. Diğer sebzelerde ise bu oran %8'in altında kalmıştır.

Sebze ve meyvelerde kendine yeterlilik oranı genellikle %100'e yakın ya da çok daha yüksektir. Buna bağlı olarak ithalata bağımlılık endeksi de birçok tarım ürününden daha düşük düzeydedir. Bu iki veri meyve ve sebzelerde yurtiçi kullanımın neredeyse tamamının yurtiçi kaynaklı arz ile karşılanabildiğini göstermektedir. Bazı ürünlerde ise mevsimsel farklılıklardan dolayı arzın yılın geneline yayılmaması ve ekolojik şartlardan dolayı ülkemizde yetiştirilemeyen ürünlerden kaynaklanan nedenlerle ithalat yapılabilmektedir.

Seracılık dahil olmak üzere örtüaltı sebze üretimi ve uygun şartlara sahip ülkelerde ya da bölgelerde yapılabilecek olan sözleşmeli üretim vb üretim modelleri mevsimsel farklılıklardan kaynaklanan ithalatı önemli derecede düşürebilir. Türkiye'de yetiştirilmeyen ürünlerden kaynaklanan ithalatta ise bu ürünlerin ülkemiz koşullarına uygun çeşitlerle üretiminin yapılması oldukça etkili bir yöntem olabilir. Örneğin, kivi üretimi Karadeniz'de yüksek bir oranda artmış ve uluslararası piyasalarda da tercih edilen bir ürün haline gelmiştir.

İhracat açısından ele alındığında hemen hemen tüm meyve ve sebze gruplarında önemli ihracat potansiyeli bulunmaktadır. Özellikle AB ve Ortadoğu ile Kafkasya ve Yakındoğu ülkeleri önemli ihracat pazarlarıdır ve bu pazarların istekleri doğrultusunda yönlendirilebilecek üretim Türkiye için önemli fırsatlar doğurabilir. Ürünler açısından ele alındığında ise kuru meyveler, fındık ve turuncgiller ile domates başta olmak üzere taze sebzeler ve meyveler ihracat pazarları açısından önemli ürünlerdir. Ancak bu ürünler dışında son yıllarda ihracatı artan elma gibi ürünler de önemli ihracat potansiyeline sahiptir. Meyve ve sebzeler büyük oranda taze olarak tüketilen ürünler olmakla birlikte meyve/sebze suyu, salça, gibi işlenmiş ürünlerin tüketiminin ya da ihracatının artması da meyve ve sebze üretimini artırabilir.

Örtüaltı meyve ve sebze

Tarımsal üretimin temel özelliklerinden birisi daha önce de belirtildiği gibi ürünlere göre değişmekle birlikte üretimin belirli mevsimlerde yoğunlaşmasıdır. Bu durum herhangi bir ürünün yılboyu bulanabilirliğini engellemektedir. Seracılık ya da örtüaltı sebze ve meyve yetiştiriciliği bu durumu ortadan kaldırarak birçok ürünün sürekli ya da normal üretim döneminin dışında da piyasada bulunmasını sağlamaktadır. Ayrıca örtü altı yetiştiricilik üreticilerin mevsimi dışında satışa sundukları ürünler üzerinden yüksek kazanç elde etmesini de sağlamaktadır.

Örtüaltı sebze ve meyve yetiştiriciliğinin oldukça büyük bölümü Akdeniz'de yapılmaktadır. Sebze üretiminde Akdeniz'in payı %82 iken, meyve üretiminde %87'dir (TÜİK, 2010). Her iki üretim çeşidinde de bu bölgenin ardından Ege gelmektedir.

Üretimin yapıldığı sera tiplerine göre üretimin dağılımı incelendiğinde plastik seraların %39 ile oldukça önemli paya sahip olduğu görülmektedir. Ardından %33 ile alçak tünel seralar gelmektedir (Tablo 32). Alçak tünel seralar özellikle erkenci çeşitleri başta olmak üzere fidesi sera koşullarında üretildikten sonra tarlaya ekilen ürünlerden kavun, karpuz ve domates gibi ürünlerin üretiminde önemli bir yere sahiptir.

Örtüaltı sebze ve meyve üretimi 2009 yılı itibarıyla %95'i sebze olmak üzere 5,5 milyon tonu aşmıştır. Aynı üretim miktarı 2005 yılında ise 4,4 milyon olarak gerçekleşmiştir (Tablo 33). Örtüaltı sebze yetiştiriciliğinde ürün çeşitliliği fazla iken meyve üretiminde sadece çilek ve muz yetiştiriciliği yapılmaktadır. Sebze üreticiliğinde üretimin yarısını domates oluştururken bunu %19 ile hıyar ve %14 ile de karpuz izlemektedir. Meyve üretiminde ise muz %55, çilek de %45 paya sahiptir.

Tablo 32. Örtü altı sebze ve meyve üretiminin sera tipine göre dağılımı (bin da)

	2007	2008	2009	Pay ⁽¹⁾ (%)
Cam sera	76	82	83	14,6
Plastik sera	195	212	220	38,8
Yüksek Tünel	65	67	77	13,6
Alçak Tünel	158	181	187	33,0
Toplam	494	542	567	100,0

Kaynak: TÜİK, 2010

⁽¹⁾ 2009 yılında üretimdeki pay

Tablo 33. Örtü altı sebze ve meyve üretiminin ürün çeşidine göre dağılımı, 2009

Sebze	%	Meyve	%
Domates	50,5	Muz	54,5
Hıyar	18,5	Çilek	45,5
Karpuz	14,4		
Biber	6,6		
Diğer	10,0		
Toplam	100,0	Toplam	100,0

Kaynak: TÜİK, 2010

3.1.6. Endüstri ve Tekstil Bitkileri

Endüstri ve tekstil bitkileri iç piyasaya yönelik üretimlerinin yanısıra dış ticaret içerisindeki payları nedeniyle de Türkiye için oldukça önemli ürünlerdir. Bu bitkilerden elde edilen ürünler nihai ürün niteliğinde olmayıp tekstil ve giyim ile gıda sanayinde hammadde ya da aramamul olarak kullanılan ürünlerdir. Dolayısıyla her iki grupta yer alan ürünler sadece üretim değerleri ile değil bu ürünlerden elde edilen diğer ürünleri ile de önemli derecede katma değer yaratmaktadır.

Tekstil ve giyim sanayinin temel hammaddesi olan pamukta üretim son 3 yılda 2,3 milyon tondan 1,7 milyon tona gerilemiştir. Bu üretim tüketimi karşılayamamakta ve yıllık ortalama 700 bin ton ya da daha fazla ithalat yapılmaktadır (TÜİK, 2010).

Tablo 34. Bazı endüstri ve tekstil bitkilerinin üretimi

	Pamuk (kütü)	Pamuk (lif)	Tütün	Ş. Pancarı
Ekilen alan (bin ha)				
2007	530		145	300
2008	495		147	322
2009	420		116	324
Değişim ⁽¹⁾ (%)	-15,2		-21,1	0,6
Üretim (bin ton)				
2007	2.275	868	75	12.415
2008	1.820	673	93	15.488
2009	1.725	638	81	17.275
Değişim ⁽¹⁾ (%)	-5,2	-5,2	-12,9	11,5
Verim (ton / ha)				
2007	4,3	1,6	0,5	41,4
2008	3,7	1,4	0,6	48,1
2009	4,1	1,5	0,7	53,2
Değişim ⁽¹⁾ (%)	10,8	7,1	16,7	10,6

Kaynak: TÜİK, 2010

⁽¹⁾ 2008-2009 yılları arasındaki % değişim.

Tütün ve şekerpancarı, kota uygulaması olan ürünlerdir. Her iki üründe de kotanın amacı yurtiçi tüketimin yurtiçi üretimle karşılanmasıdır. Tütünde kota sözleşmeli üretim yolu ile doğrudan üretime uygulanırken, şekerpancarı üretimi yurtiçine üretilip satılabilecek şeker miktarına uygulanan kota ile dolaylı yoldan kontrol altına alınmaktadır. Kota sisteminin uygulanmasının temel nedeni ise her iki ürünün de uzun yıllar ihtiyaç fazlası üretimin yapılmış olmasıdır.

Şekerpancarı üretimi ekim alanındaki çok düşük oranlı artışa karşın verimde meydana gelen %10,6'lık artışa bağlı olarak %11,5 oranında artmıştır (Tablo 37). Şekerpancarı, temel tüketim maddesi olan şeker üretiminin hammaddesi iken yan ürünü olan melas ve melastan elde edilebilen etil alkol ile de yem başta olmak üzere başka sanayi dallarına ara mal sağlamaktadır. Biyoetanol üretiminde kullanılan hammaddelerden bir tanesi olması da şekerpancarına pazar yaratmaktadır. Ülkemizde biyoetanol buğday ve mısır başta olmak üzere tahıllardan elde edilirken şekerpancarından biyoetanol üretimine ilişkin yatırımların artması gelecekte bu ürünlere olan talebin artması beklentisi açısından önemlidir.

Önceki dönemlerde 100 bin tonun üzerinde olan tütün üretimi, Ortadoğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri başta olmak üzere ekim alanlarındaki daralmayla birlikte azalmıştır. Bu azalma son 3 yıllık dönemde dalgalı bir seyir izlemekle birlikte devam etmiş ve ekim alanlarının 116 bin hektara kadar gerilemesine neden olmuştur. Verimdeki artışın

bu gerilemenin etkisini azaltmasına rağmen üretim 81 bin ton ile 5 yıl öncesine göre oldukça düşük kalmıştır.

3.1.7.Yem Bitkileri

Hayvancılık sektörünün en önemli sorunlarından bir tanesi kaba yem ihtiyacının oldukça yüksek düzeyde olması, buna karşın üretimin bu ihtiyaca cevap verecek düzeyde olmamasıdır. 2000’li yılların başlangıcında başlayan desteklemelerle birlikte artan yem bitkileri ekim alanları ve üretimi bu sorunu önemli ölçüde azaltmaya başlamıştır. Ancak kaba yem talebi hayvansal üretimin artışına bağlı olarak artmaya devam etmektedir. Dolayısıyla yem bitkileri üretiminin de bu talebi karşılayacak düzeyde artması gerekmektedir.

Tablo 35. Bazı yem bitkilerinin üretimi

	Korunga	Mısır	Fiğ	Yonca				
Ekim alanı (bin ha)								
2007	130	269	639	535				
2008	140	289	580	556				
2009	151	274	470	569				
Değişim ⁽¹⁾ (%)	7,9	-5,2	-19,0	2,3				
Üretim (bin ton)								
	Yeşil ot	Kuru ot	Hasıl	Silaj	Yeşil ot	Kuru ot	Yeşil ot	Kuru ot
2007	192	526	303	10.260	1.282	1.614	1.698	3.514
2008	143	604	322	11.183	1.250	1.829	1.844	3.907
2009	158	785	243	11.100	1.029	1.315	1.748	4.037
Değişim ⁽¹⁾ (%)	10,5	30,0	-24,5	-0,7	-17,7	-28,1	-5,2	3,3

Kaynak: TÜİK, 2010

⁽¹⁾ 2008-2009 yılları arasındaki % değişim.

Ekim alanlarında 2008’e kadar görülen artış eğilimi 2009’da mısır ve fiğde azalma yönlü olmuştur. Korunga ve yonca da ise devam etmiştir. Bu gelişimlerle birlikte korunga üretimi kuru ot olarak 785 bin tona çıkarken, mısır hasıl üretimi 243 bin tona gerilemiştir. Fiğde ise kuru ot üretimi %28,1 gibi yüksek oranlı azalışla 1,3 milyon ton olmuştur.

Yoncada ekim alanındaki artış kuru ot üretimine de aynı şekilde yansırken, yeşil ot üretiminde %5,2 oranında gerileme olmuştur (Tablo 35).

3.1.8. Organik Tarım

Son yıllarda ülkemizde organik tarım ürünlerinin tüketimi sağlıklı ve doğal beslenme trendine bağlı olarak artış göstermektedir. Tüketimi en fazla olan ürünler yaş yada kuru meyve ve sebzeler iken, organik bebek maması ve hayvancılık ürünlerinin pazarı da

gelişmektedir. İhracatta ise AB, Türkiye için en önemli potansiyele sahip pazardır ve bu ülkelerdeki yüksek kişi başına gelir organik ürünlerin talebini artırmaktadır.

Türkiye’de 2009 yılı itibarıyla doğal toplama alanları da dahil olmak üzere 501 bin ha alanda 35,6 bin üretici tarafından 212 çeşit üründe organik tarım yapılmış ve 984 bin ton ürün elde edilmiştir (Tablo 36). Bu rakamlar 2007 ye göre çiftçi sayısında %138 alanda %201 ve üretimde de %86 oranındaki artışla birlikte gerçekleşmiştir. Bu da son 3 yılda organik tarım ürünlerindeki gelişimi göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Tablo 36. Organik tarım yapan çiftçi sayısı, alan ve üretim

	Ürün sayısı	Çiftçi sayısı		Alan		Üretim	
	(adet)	(adet)	(%)	(hektar)	(%)	(ton)	(%)
2007	201	16.276	14,2	174.283	-9,6	568.128	24,0
2008	247	14.926	-8,3	166.883	-4,2	530.224	-6,7
2009	212	35.565	138,3	501.641	200,6	983.715	85,5

Kaynak: TÜİK, 2010

Türkiye doğal koşullarının uygunluğunun yanısıra, gelişmiş tarımsal üretimi ve giderek büyüyen pazarı ile organik tarımsal üretim açısından önemli avantajlara sahiptir. Ayrıca Doğu Anadolu gibi bazı bölgelerdeki düşük girdi kullanımlı konvansiyonel tarımsal üretim, organik tarıma geçişi kolaylaştırmaktadır. Örneğin, Doğu Anadolu bölgesindeki mikroklima alanlarında en az gübre ve ilaç kullanılarak meyve sebze üretimi yapılmaktadır (Eraslan ve ark., 2006). Bu bölgelerde kolaylıkla organik üretime geçilebilir. Ayrıca bölge mantar ve kapari gibi bitkiler için önemli bir doğal toplama alanı olmasının yanısıra, tıbbi ve aromatik bitkiler ile tahıl ürünleri açısından organik üretime elverişli alanlara sahiptir. GAP ise geniş alanları ve giderek gelişen tarımsal yapısı ile her türlü organik tarıma uygundur. Doğu Anadolu ve GAP dışındaki bölgelerde de önemli derecede organik üretim potansiyeli bulunmaktadır. Ancak organik ürün pazarlaması yapan firmaların büyük bölümünün Ege başta olmak üzere batı bölgelerde olması, bu tip üretimin Karadeniz ve doğu bölgelerde yaygınlaşmasını sınırlandırmaktadır.

3.2. Hayvansal Üretim

3.2.1. Hayvansal Üretim Değeri

2009’da canlı hayvanlar değeri 2008’e göre %10,3 oranında bir artarak 25 milyar TL’ye ulaşmıştır (Tablo 37). Bu değer içerisinde en %69 ile büyük paya sahip olan alt grup büyükbaş hayvanlardır ve küçükbaş hayvanlar %23 ile bu grubu izlemektedir. Canlı hayvan değerleri açısından dikkat çekici olan grup ise 2008’e göre %40,9 değer azalmasının olduğu diğer hayvanlar grubudur. Bu grupta at, eşek, katır, domuz ve deve bulunmaktadır ve bu hayvanların toplam sayısı 518 binden 455 bine gerilemiştir (TÜİK, 2010). Değerdeki azalmanın temel nedeni de bu gerilemedir. Ayrıca at ve deve

gibi hayvan türlerinde meydana gelen fiyat düşmeleri de grubun toplam değerindeki düşmede etkisi önemlidir.

Tablo 37. Canlı hayvan ve hayvansal ürün değeri

	Değer (milyon YTL)				Değişim (%) ¹
	2008	Pay (%)	2009	Pay (%)	
Canlı Hayvanlar					
Küçükbaş hayvanlar	5.644	22,1	6.488	23,0	14,9
Büyükbaş hayvanlar	17.685	69,3	19.419	69,0	9,8
Kümes hayvanları	1.865	7,3	2.046	7,3	9,7
Diğer	327	1,3	193	0,7	-40,9
Toplam	25.521	100,0	24.639	100,0	10,3
Hayvansal Ürünler					
Süt	10.035	42,2	10.272	38,6	2,4
Kırmızı et	5.574	23,4	5.510	20,7	-1,1
Beyaz et	4.200	17,6	6.374	24,0	51,8
Yumurta	2.509	10,5	2.846	10,7	13,4
Bal	1.234	5,2	1.383	5,2	12,1
Diğer	265	1,1	226	0,8	-14,8
Toplam	23.817	100,0	26.611	100,0	11,7

Kaynak: TÜİK, 2010

⁽¹⁾ 2008-2009 yılları arasındaki % değişim.

Hayvansal ürünler değeri 2009'da %11,7 oranındaki artışla birlikte 26,6 milyar TL olmuştur. Süt bu değer içerisinde aldığı %38,6 pay ile en önemli alt grubu oluşturmaktadır. Bu grubu %24,0 ile beyaz et ve %20,7 ile de kırmızı et takip etmektedir.

Alt gruplar itibarıyla bakıldığında 2009'da 2008'e göre değişimin en fazla olduğu grubun %52 ile beyaz ette olduğu görülmektedir. Talebe bağlı üretim ve fiyat yükselmesinin yanısıra kırmızı et fiyatlarındaki değişimin de bu yüksek oranlı artışta etkili olduğu tahmin edilmektedir. Kırmızı et ve diğer hayvansal ürünler gruplarındaki değer azalmaları da dikkate çekicidir. Her iki grupta da değer azalması kesilen ya da kırılan hayvan sayısı ve üretim miktarından kaynaklanmaktadır.

3.2.2. Hayvansal Üretimde Bölgesel Dağılım / Yoğunlaşma

Hayvansal üretimde de bitkisel üretimde olduğu gibi yüksek ya da çok yüksek oranlı yoğunlaşma vardır. Yoğunlaşma ana ve alt üretim dalları ile canlı hayvan türleri arasında farklılık göstermektedir. Kümes hayvanları ve ürünlerinde %80-90 civarında olan yoğunlaşma oranı, büyük ve küçükbaş hayvanlar ile ürünlerinde %50-60 arasındadır (Tablo 38).

Küçük ve büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin kümes hayvancılığına göre daha yaygın olmasının yanısıra kümes hayvancılığında sözleşmeli üretim modelinin de sıklıkla uygulandığı büyük ölçekli entegre üretimin olması, bölgelere göre hayvansal üretimin dağılımında bu yetiştiricilik türleri arasında farklılaşmaya neden olmaktadır.

Bölgesel dağılımda dikkat çeken en önemli nokta hem canlı hayvan sayısında hem de hayvansal ürünlerde Ege ve Batı Marmara bölgelerinin paylarının yüksekliğidir. Toplam büyükbaş hayvan sayısının %99'u sığırlardan oluşurken, bu hayvanların %15'inden fazlası Ege bölgesindedir. Ege'yi sırasıyla Kuzeydoğu Anadolu, Batı Karadeniz ile Orta Anadolu izlemektedir ve bu dört bölgenin toplam payı %53'e yakındır (Tablo 38, Şekil 4). Küçükbaş hayvan sayısında ise iklim ve coğrafik koşulların da uygunluğuna bağlı olarak doğu ve güneydoğuda yoğunlaşma görülmektedir (Şekil 5). Nitekim %81'i koyunlardan oluşan toplam küçükbaş hayvan sayısının %42'si Ortadoğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindedir.

Hayvansal ürünlerin üretiminde de sayısal dağılıma benzer bir yapı görülmekle birlikte farklılıklar da bulunmaktadır. Süt üretiminin %92'si inek sütünden oluşurken bölgesel dağılımda en büyük paya sahip 4 bölgeden birinin, büyükbaş hayvan sayısındaki dağılımdan farklı olarak Batı Marmara olduğu görülmektedir (Şekil 6). Bu bölge toplam süt üretiminin %13'üne sahipken, Ege bölgesinin payı %17'nin üzerindedir. Her iki bölgede de hayvan başına süt veriminin diğer bölgelere göre daha yüksek seviyede olması üretim paylarını önemli ölçüde artırmaktadır.

Kırmızı et üretiminde bölgesel dağılımda hayvan sayısından oldukça farklı bir durum sözkonusudur. Büyük ve küçükbaş hayvanların sayısal dağılımında kuzey, orta ve doğu bölgelerde yoğunlaşma varken kırmızı et üretiminin yaklaşık %22'si Ege'de olmak üzere yarısından fazlası batı bölgeler ile Akdeniz'dedir (Şekil 7).

Kümes hayvanlarının bölgelere dağılımında hem sayı olarak hem de bu hayvanlardan elde edilen ürünler açısından oldukça yüksek oranlı yoğunlaşma vardır. Hayvan sayısının %39'u sadece Doğu Marmara'da bulunurken, bu bölgenin beyaz et üretimindeki payı %55'tir. Üretimde en büyük paya sahip 4 bölgenin toplam payı ise %90'ın üzerindedir. Bu bölgeler Doğu Marmara'nın yanısıra diğer batı bölgelerdir (Şekil 8). Beyaz et üretimindeki çok yüksek oranlı yoğunlaşmayı sağlayan temel faktör üretimin oldukça önemli bölümünün çoğunluğu Marmara ile Batı Karadeniz'de bulunan entegre tesislerde yapılmasıdır.

Deri üretimi hayvan sayılarına bağlı olarak Ege ve Güneydoğu Anadolu'da yoğunlaşırken, bal ve yumurta üretimi ise Ege'de yoğunlaşmaktadır.

3.2.3. Hayvansal Üretim Yapan İşletmelerin Özellikleri

Türkiye'de hayvancılık ile ilgili istatistiklerde işletme düzeyinde bilgiye ulaşmak oldukça güçtür. TÜİK tarafından 2006 yılında yapılan yalnız hayvansal üretim ve hem bitkisel hem de hayvansal üretim yapan işletmelerle yapılan anket çalışmasıyla elde edilen sonuçlar bu açığı kapatma yolunda önemli bir adımdır. Bu araştırmanın sonuçları aşağıdaki gibi özetlenebilir (TÜİK, 2009).

- İşletmelerin sahip olduğu hayvanların %59'u koyunlardan, %28'i de sığırlardan oluşmaktadır.
- Araştırmanın yapıldığı işletmelerdeki büyükbaş hayvan varlığının %99'u sığırken, küçükbaş hayvan varlığının %82'si koyundur.

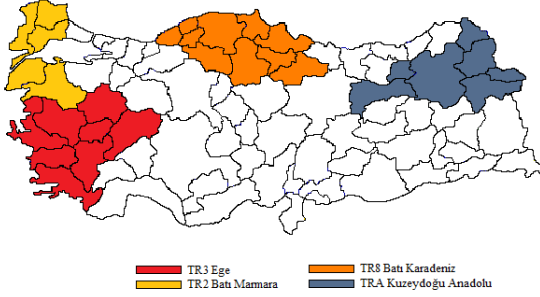
Tablo 38. Hayvansal üretimin ana ve alt ürün gruplarında bölgesel dağılımı ve yoğunlaşma 2008 (%)

	Toplam	Pay (%)	TR1 İstanbul	TR2 Batı Marmara	TR3 Ege	TR4 Doğu Marmara	TR5 Batı Anadolu	TR6 Akdeniz	TR7 Orta Anadolu	TR8 Batı Karadeniz	TR9 Doğu Karadeniz	TR10 K. doğu Anadolu	TR11 O. doğu Anadolu	TR12 G. doğu Anadolu	Toplam	CR4 ⁽¹⁾
Hayvan Sayısı (bin baş)																
Büyükbaş (bin baş)	10.811,2		0,7	9,5	15,3	6,1	6,0	8,4	9,4	12,8	4,1	15,0	6,8	6,0	100,0	52,6
Sığır (bin baş)	10.724,0	99,2	0,6	9,5	15,4	6,1	6,1	8,4	9,4	12,6	4,1	15,0	6,8	6,0	100,0	52,6
Küçükbaş (bin baş)	26.877,8		0,3	7,0	10,9	4,0	8,0	9,0	6,4	2,9	1,4	9,2	19,9	21,0	100,0	60,9
Koyun (bin baş)	21.749,5	80,9	0,3	6,6	10,2	4,1	9,0	5,8	7,2	3,1	1,6	10,4	21,0	20,8	100,0	62,4
Kümes hayvanları (bin adet)	234.082,2		0,8	11,5	21,6	38,8	7,0	6,1	3,0	7,2	0,2	0,7	1,8	1,3	100,0	79,1
Tavuk (bin adet)	229.969,4	98,2	0,7	11,7	21,7	39,0	7,0	6,2	2,9	7,2	0,2	0,5	1,7	1,1	100,0	79,6
Kovan sayısı (bin adet)	5.339,2		1,0	5,5	23,2	4,2	3,6	15,7	5,5	6,4	14,7	5,8	9,7	4,7	100,0	63,3
Hayvansal ürünler (bin ton)																
Süt	12.542,2		0,7	12,6	17,5	6,1	6,3	9,8	8,4	10,5	4,0	11,3	7,3	5,4	100,0	52,0
İnek	11.583,3	92,4	0,7	13,0	18,2	6,3	6,2	9,9	8,5	11,1	4,2	11,5	6,3	4,0	100,0	53,8
Koyun	734,2	6,3	0,3	6,8	9,3	3,2	9,1	5,6	7,8	2,7	1,5	9,7	20,3	23,8	100,0	63,1
Kırmızı et	412,6		2,2	13,8	21,5	10,0	11,5	10,4	7,6	6,4	2,0	2,6	5,2	6,9	100,0	57,2
Sığır	325,3	78,8	1,5	13,2	22,3	10,8	12,8	8,9	8,3	7,2	2,3	2,8	4,9	4,9	100,0	59,1
Koyun	74,6	18,1	5,6	17,3	18,2	7,7	7,1	12,6	5,5	2,7	0,8	1,8	4,9	15,8	100,0	63,9
Beyaz et	1.323,6		0,6	15,9	20,4	54,6	1,9	1,9	0,5	2,3		0,0	1,7	0,3	100,0	93,1
Tavuk	1.293,3	97,7	0,0	16,3	20,0	54,9	2,0	1,9	0,5	2,4		0,0	1,7	0,3	100,0	93,6
Bal	82,0		0,9	5,6	23,3	3,8	2,9	16,7	5,6	5,2	17,9	5,4	8,8	3,9	100,0	66,7
Yumurta	13.832,7		1,4	10,3	32,6	8,9	20,9	3,0	9,2	9,4	0,6	0,8	1,4	1,6	100,0	72,9

Kaynak: TÜİK, 2010'dan elde edilen verilerle yazar tarafından yapılan hesaplamalar

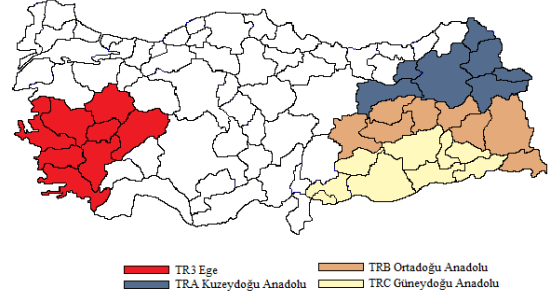
⁽¹⁾ Yoğunlaşma ölçümü ile ilgili açıklamalar için bkz Tablo 27

Şekil 4. Canlı büyükbaş sayısında en fazla paya sahip bölgeler (2009)

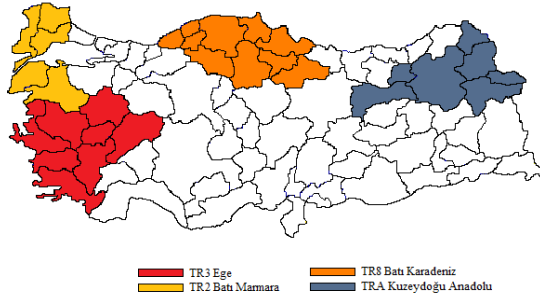
Kaynak: Tablo 38

Şekil 5. Canlı küçükbaş sayısında en fazla paya sahip bölgeler (2009)

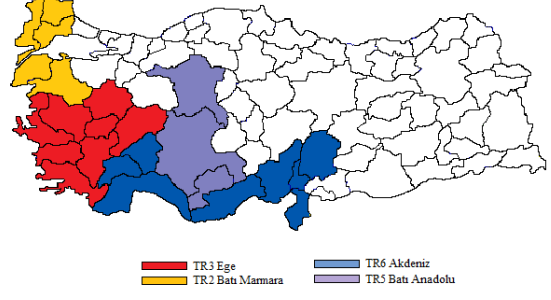
Kaynak: Tablo 38

Şekil 6. Süt üretiminde en fazla paya sahip bölgeler (2009)

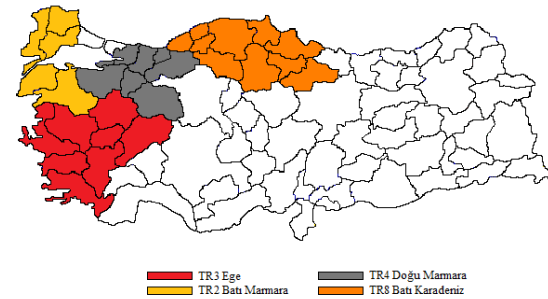
Kaynak: Tablo 38

Şekil 7. Kırmızı et üretiminde en fazla sahip paya sahip bölgeler (2009)

Kaynak: Tablo 38

Şekil 8. Beyaz et üretiminde en fazla paya sahip bölgeler (2009)

Kaynak: Tablo 38

-
- Sığırların %68'i, koyunların da %75'i 12 aydan büyüktür.
 - Kurban bayramında kesilen hayvanlar hariç, toplam kesilen hayvanların %59'u koyun, %24'ü sığır, %17'si de keçidir.
 - Süt üretiminin %87'si inek sütü, %9'u ise koyun sütüdür.
 - İnek sütünün %52'si mandırlara satılırken, bu oran koyun sütünde %19, keçi sütünde %42 ve manda sütünde %38'dir. Öztüketim amacıyla kullanılan süt ise toplam üretimin %32'si kadardır.
 - Araştırma döneminde ölen hayvanların %69'u 1 ay'dan küçük yaştaki hayvanlardan oluşmaktadır.

3.2.4. Hayvan Sayısı

İşletme genişliği

Büyükbaş hayvanı bulunan işletmelerin %60'ı 1-4 hayvana sahipken bu işletmelerde bulunan hayvanların toplam büyükbaş hayvan sayısına oranı %22'dir (Tablo 39). Bu da büyükbaş hayvancılıkta işletmelerin oldukça büyük bölümünde hayvan varlığının az, dolayısıyla sürü genişliğinin de çok küçük olduğunu göstermektedir. Toplam tarım işletmesi sayısının %62'sinin hem bitkisel hem de hayvansal üretimi birlikte yaptığı ve çoğunlukla da bitkisel üretimin ana gelir kaynağı olduğu düşünüldüğünde uzmanlaşmış hayvancılık işletmeleri dışında kalan işletmelerde sürü genişliğinin küçük olması normal bir durum gibi görünmektedir. Bununla birlikte sürü genişliği işletmenin üretim çeşitliliğinin yanısıra üretici tercihleri, sermaye yapısı, fiziki koşullar, mera ve diğer otlatma alanlarına yakınlığı gibi faktörlere de bağlıdır.

Büyükbaş hayvancılık yapan işletmelerde 1-49 hayvanı bulunan işletmelerin toplam hayvan sayısının %91'ine sahip olması ise bu işletmelerin uzmanlaşmış hayvancılık işletmeleri dahi olsa çok büyük ölçekli olmadığını göstermektedir. Bu tabloya göre çok büyük sürü genişliğine sahip olan işletmeler olarak değerlendirilebilecek olan 150 ya da daha fazla hayvana sahip işletmelerin toplam hayvancılık işletmelerinin %0,05'ini oluşturması da bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle işletme başına ortalama sığır varlığının 30 baş olduğu AB'ne olası üyelik gözönüne alındığında sürü genişliklerinin ve işletme ölçeklerinin küçük olmasının rekabet şansını büyük oranda düşürdüğü açıktır. Dolayısıyla özellikle ölçek avantajına sahip besicilik ve süt sığırcılığı işletmelerinin yanısıra entegre büyükbaş hayvan tesislerinin sayısının artırılması şarttır. Son yıllarda hayvancılığa verilen desteklerdeki artışın yanısıra sanayi ölçeğindeki yatırımlarda görülen gelişim bu açıdan oldukça önemlidir.

Küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yapan işletmelerde, büyükbaş hayvan yetiştiriciliğine göre daha büyük sürü genişliği vardır. İşletmelerin %46'sı 20-149 hayvana sahipken toplam küçükbaş hayvan sayısının da %60'ı bu işletmelerdedir (Tablo 39). 300 ya da daha fazla hayvana sahip işletmelerin oranının %1,5 iken bu işletmelerin toplam hayvan sayısının %16'sına sahip olması ise küçükbaş hayvancılıkta ölçek avantajının daha iyi

durumda olduğunu göstermektedir. Bu yapı ile birlikte, AB’de işletme başına düşen koyun sayısının 105 olması Türkiye’nin mevcut avantajlarının rekabeti kolaylaştıracağını ama hala önemli adımlar atılması gerektiğini göstermektedir.

Tablo 39. İşletme genişlik gruplarına göre büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayısı 2006

Sürü genişliği (baş)	Büyükbaş		Küçükbaş	
	İşletme sayısı (%)	Hayvan sayısı (%)	İşletme sayısı (%)	Hayvan sayısı (%)
1-4	59,7	21,6	18,6	1,0
5-9	21,3	21,3	10,8	1,6
10-19	12,8	25,4	17,2	4,9
20-49	5,4	22,9	25,3	16,8
50-149	0,7	7,0	21,1	36,1
150-299	0,0	1,2	5,6	24,1
300 +	0,0	0,6	1,5	15,6

Kaynak: TÜİK, 2009

Keçi türleri başta olmak üzere küçükbaş hayvan sayısındaki azalma ise oldukça önemli bir sorundur. Bu sorunun çözümü için de halen devam eden ve uygun bölgelerde bulunan küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yapan ya da yapabilecek koşullara sahip üreticilere verimliliği yüksek ama Türkiye koşullarına uygun çeşitlerde hayvan dağıtımı da dahil olmak üzere büyük ölçekli besicilik işletmelerinin ya da entegre küçükbaş hayvancılık tesislerinin artırılmasına yönelik çalışmalar gereklidir.

Büyükbaş hayvanlar

1990’lı yılların başlarında 12 milyon civarında olan sığır sayısı, 2000’li yılların başlangıcında 10 milyonun altına düşmüştür. Ancak 2004 yılında başlayan artış trendi ile birlikte bu sayı 2008’de 11 milyon’u aşmıştır ve 2009’da da %3’lük bir azalmayla birlikte 10,7 milyon adet büyükbaş hayvan varlığı bulunmaktadır (Tablo 40).

Son yıllardaki artışla birlikte yerli ve melez hayvanların sayısında %21 ve %1 oranlarında azalmalar gerçekleşmiştir. Buna karşın kültür ırkı hayvan sayısı %13 artmıştır. Bu durum, uzun yıllar Türkiye’nin hayvansal üretim yapısındaki en önemli sorun olan düşük verimli yerli ırkların ağırlıklı olduğu ırk bileşiminin değişimi ve verimliliğin artırılması açısından önemli bir gelişimdir. Suni tohumlama desteklerindeki artış bu gelişimdeki temel etkindir.

Manda sayısı ise incelenen dönemde %3 azalmıştır. Bu durum büyük oranda manda ürünlerine olan taleple ilgilidir. Diğer yandan bu azalma, mandaların toplam büyükbaş hayvan sayısının oldukça küçük bir bölümünü oluşturmasından dolayı toplam hayvan sayısını etkilememektedir.

Tablo 40. Büyükbaş hayvan sayısının ırklarına ve türlerine göre dağılımı

	Sığır						Manda	Toplam	
	Kültür		Melez		Yerli				Toplam
	bin adet	%	bin adet	%	bin adet	%			bin adet
2007	3.296	29,9	4.465	40,5	3.276	29,7	11.037	85	11.121
2008	3.555	32,7	4.455	41,0	2.851	26,2	10.860	86	10.946
2009	3.724	34,7	4.406	41,0	2.594	24,2	10.724	87	10.811
Değişim (%)	13,0		-1,3		-20,8		-2,8	3,0	-2,8

Kaynak: TÜİK, 2010

Küçükbaş hayvanlar

2000’li yıllarda koyun yetiştiriciliğinin yoğun olarak yapıldığı doğu ve güneydoğu bölgeleri başta olmak üzere otlatma ve tarımsal faaliyetleri sürdürmemeye gibi çeşitli nedenlerle bu faaliyetin devam ettirilememesi koyun sayısının gerilemesine neden olmuştur. Son 3 yılda da bu trendin devamı ile birlikte koyun sayısında %15’lik gerileme olmuştur.

Toplam koyun varlığının %95’i yerli ırklardan oluşurken, kalan %5’i oluşturan merinosların sayısı son 3 yılda çok yüksek oranda olmasa da düzenli olarak artmıştır. Bu durum sürü popülasyonunun yüksek verimli ırklara dönüşümü açısından önemlidir. Bu dönüşüm hızının yükseltilmesi koyunculüğün gelişimini sağlayabilecektir.

Tablo 41. Küçükbaş hayvan sayısının ırklarına ve türlerine göre dağılımı

	2007		2008		2009	
	bin baş	%	bin baş	%	bin baş	%
Koyun						
Yerli	24.491	96,2	22.956	95,8	20.722	95,3
Merinos	971	3,8	1.019	4,2	1.028	4,7
Toplam	25.462	80,2	23.975	81,1	21.750	80,9
Keçi						
Kıl	6.095	97,0	5.435	97,2	4.981	97,1
Tiftik	191	3,0	158	2,8	147	2,9
Toplam	6.286	19,8	5.594	18,9	5.128	19,1
Genel toplam	31.749	100,0	29.568	100,0	26.878	100,0

Kaynak: TÜİK, 2010

1990’lı yıllarda 11 milyona kadar çıkan keçi sayısı hızlı bir azalmayla birlikte 2009’da 5,1 milyona gerilemiştir. Bu gerilemede özellikle ormanlık bölgeler başta olmak üzere keçi yetiştiriciliğinin yapıldığı bölgelerde olumsuz çevresel etkilerine bağlı olarak keçiciliğin bırakılması yada bu yöndeki projelerin yürütülmesi etkindir. Ancak keçi yetiştiriciliğinin uygun bölgelerde ve çevreye uyumlu biçimde yapılacak şekilde

yönlendirilmesi hem keçi yetiştiriciliğinin gelişmesini hem de çevreye olan zararlarının minimum seviyeye indirilmesini sağlayabilir.

Kümes hayvanları

Kümes hayvanlarının %98'i tavuklardan, tavukların da ortalama %70'i et tavuğundan oluşmaktadır. 2007-2009 döneminde yumurta tavuğu sayısı %3,4 artışla birlikte 64,3 milyondan 66,5 milyona yükselmiştir. Et tavuğu sayısı ise %20'lik azalmayla 163 milyona gerilemiştir (Tablo 42). Azalmanın özellikle ekonomik kriz dönemini izleyen yıllarda oluşmuş olması fiyatlardaki yükselme nedeniyle ortaya çıkan talep daralmasının yanısıra, maliyetlerdeki artışa bağlı olarak arzda meydana gelen dalgalanmalar vb. nedenlerle oluştuğu tahmin edilmektedir.

Tablo 42. Kümes hayvanları sayısının türlerine göre dağılımı

	Yumurta tavuğu		Et tavuğu		Diğer		Genel toplam
	bin adet	%	bin adet	%	bin adet	%	bin adet
2007	64.286	23,9	205.082	76,1	4.180	1,5	273.548
2008	63.365	25,9	180.916	74,1	4.763	1,9	249.044
2009	66.500	28,4	163.469	69,8	4.113	1,8	234.082

Kaynak: TÜİK, 2010

3.2.5. Hayvansal Ürünler

Süt

Türkiye süt üretimi 2009 yılı itibarıyla 12 milyon tonun üzerindedir ve bu üretim seviyesinde son 3 yılda önemli bir değişim olmamıştır. Toplam süt üretimi dikkate alındığında %92'sinin, neredeyse tamamı inek sütünden oluşan (%99,2) büyükbaş hayvan sütlerinden sağlandığı görülmektedir. İnek sütünün %49'u kültür ırkı hayvanlardan, %40'ı da melez ırk hayvanlardan elde edilmektedir. Yerli ırk hayvanların inek sütü içerisindeki payı ise %11'dir. Bu 3 inek ırkının üretim paylarını belirleyen faktör verimdir. Kültür ırkı ineklerde süt verimi 3,9 ton/yıl iken, bu rakam melez ırklarda 2,7 ton/yıl, yerli ırklarda ise 1,3 ton/yıl'dır (Tablo 43).

Süt üretiminin %8'i, sağılan hayvan sayısının %73'üne sahip olan küçükbaş hayvanlardan sağlanmaktadır. Sayısal çokluğuna rağmen küçükbaş hayvan sütlerinin toplam üretimin az bir bölümünü oluşturması, hayvan sayısındaki azalma ve 78 kg/yıl seviyesinde olan verimden kaynaklanmaktadır.

Kaymak, dondurma ve peynir gibi geleneksel tip tüketim ürünlerinin elde edildiği manda ve keçi sütlerin üretiminin artırılması hem yurtiçi piyasa hem de ihracat açısından önemlidir. Başta AB olmak üzere geleneksel ürünlere talebin ve ödeme

gönüllülüğünün yüksek olduğu gelişmiş ülkeler bu tip ürünlerde önemli pazar avantajları sunmaktadır.

Tablo 43. Hayvan türlerine göre sağılan hayvan sayısı (bin baş), süt üretimi (bin ton) ve verim (kg/baş/yıl)

			2007	2008	2009		
Küçükbaş	Koyun	Sayı	10.110	9.642	9.408		
		Süt	783	747	734		
		Verim	77	77	78		
	Keçi	Sayı	2.264	1.998	1.831		
		Süt	237	210	192		
		Verim	105	105	105		
Toplam		Sayı	12.374	11.640	11.239		
		Süt	1.020	956	926		
Büyükbaş	İnek	Kültür	Sayı	1.300	1.386	1.471	
			Süt	5.051	5.381	5.713	
			Verim	3.886	3.883	3.884	
		Melez	Sayı	1.699	1.665	1.686	
			Süt	4.609	4.520	4.586	
			Verim	2.713	2.715	2.719	
		Yerli	Sayı	1.231	1.029	976	
			Süt	1.620	1.354	1.284	
			Verim	1.316	1.315	1.316	
		Toplam		Sayı	4.229	4.080	4.133
				Süt	11.279	11.255	11.583
		Manda		Sayı	30	31	32
			Süt	30	31	32	
			Verim	997	999	999	
Toplam		Sayı	4.260	4.112	4.166		
		Süt	11.310	11.287	11.616		
Toplam		Sayı	16.634	15.752	15.404		
		Süt	12.330	12.243	12.542		

Kaynak: TÜİK, 2010

Süt üretiminin 2009 yılı itibarıyla %40'ı Ege (%17,5), Batı Marmara (%12,6) ve Batı Karadeniz'de (%10,5) yapılmaktadır. İnek ve koyun sütlerinin bölgesel dağılımında ise hayvan sayısındaki yoğunlaşmaya bağlı farklılık olduğu görülmektedir. Buna göre, inek sütü üretiminin %42'si Ege, Batı Marmara ve Batı Karadeniz'de yapılırken, koyun sütü üretiminin %44'ü Ortadoğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yapılmaktadır (Tablo 38).

Kırmızı Et

2007 yılında yaşanan kuraklığa bağlı olarak bitkisel üretimin azalması ve 2008 yılında yaşanan ekonomik krizle birlikte artan yem vb maliyetlere bağlı olarak tüm hayvancılık faaliyetlerinde görülen yavaşlama ya da gerileme kırmızı et üretiminde de kendisini göstermiştir. Üretim cephesinde görülen bu etkiye bir de artan gıda fiyatlarından dolayı oluşan talep daralması eklenince kırmızı et üretimi son 3 yıllık dönemde 576 bin tondan 413 bin tona gerilemiştir (Tablo 44). Bu gerilemede toplam kırmızı et üretiminin %79'unu oluşturan sığır etindeki azalmanın payı önemlidir.

Tablo 44. Hayvan türlerine göre kesilen hayvan sayısı (bin adet), kırmızı et üretimi (bin ton) ve ortalama karkas ağırlığı (kg/baş)

		2007	2008	2009
Koyun	Sayı	6.429	5.589	3.997
	Et	118	97	75
	Karkas ağırlığı	18,4	17,4	18,8
Sığır	Sayı	2.004	1.736	1.502
	Et	432	371	325
	Karkas ağırlığı	215,6	213,7	216,4
Diğer	Sayı	1.266	775	611
	Et	26	15	13
	Karkas ağırlığı	-	-	-
Toplam	Sayı	9.699	8.100	6.110
	Et	576	482	413

Kaynak: TÜİK, 2010

Türkiye'nin toplam kırmızı et üretim miktarına ilişkin istatistikler arasında önemli derecede farklılık bulunmaktadır. Örneğin, TÜİK tarafından 2005 yılında 409 bin ton olarak verilen toplam üretim, FAO'ya göre 638 bin ton'dur (FAO, 2009). Aynı rakam TEAE tarafından ise 831 bin ton olarak tahmin edilmektedir (TEAE, 2005). İstatistikler arasındaki farklılığın temel kaynağı hesaplama yöntemleridir³. Ancak bu farklılıklar

³ TÜİK tarafından yayınlanan istatistiklerde belediye mezbahaları ve diğer kayıtlı kesimhanelerde yapılan hayvan kesimleri ile kurban bayramı kesimleri veri kaynağı olarak kullanılırken kayıt dışı kesimler hesaba dahil edilmemektedir. IPARD raporuna göre kayıt dışı kırmızı et üretiminin %40'a yakın olduğu (sığırlarda %25'e, koyun ve keçilerde ise %55'e) düşünüldüğünde bu durum toplam kırmızı et üretiminin oldukça önemli bir bölümünün resmi istatistiklere yansımadığını göstermektedir. Kayıt dışı kesimlerin kaynağı ise kurban bayramlarındaki toplu kesimlerin miktarının net olarak belirlenememesi ve kırsal kesimde yaşayanların besledikleri hayvanları kendi ihtiyaçları için kesmeleri olarak gösterilmektedir (IPARD, 2006a). TÜİK hesaplamalarında kurban bayramlarında kesilen hayvan sayısı, Türk Hava Kurumu'na bağışlanan deri sayısı üzerinden tahminlenmeye çalışılmaktadır. Dolayısıyla kurban bayramı kesimlerinde elde edilen derilerin tamamının THK'na bağışlandığı kabul edilmektedir. Oysa TÜİK tarafından veri olarak kullanılan THK'na teslim edilen deri sayısı EBK tarafından 2,5 milyon civarında tahmin edilen kurban bayramı kesimlerinin oldukça altındadır (Saçlı, 2009). Bunların yanısıra TÜİK tarafından yapılan hesaplamada kullanılan kasaplık güç oranı ve karkas ağırlığı katsayılarının da gerçekleşmeyi yeterince yansıtmadığı yönünde eleştirilerde sıklıkla yapılmaktadır.

sektörün izlenebilirliği ve sektöre yönelik politikaların belirlenmesi açısından önemli sorunlar yaratmaktadır.

Kesilen hayvan başına karkas ağırlıklar incelendiğinde hem sığır hem de koyunlarda önemli bir değişimin olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Et ve Balık Kurumu ile Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği'nin işbirliği ile yürütülen TAR-ET projesi kapsamında karkas ağırlığı üzerinden kg başına verilen prim ödemesi uygulaması sonucunda karkas ağırlıklarının sığırlarda 270 kg/baş'a kadar yükseldiği saptanmıştır (TKKMB, 2008). Bu da desteklemenin yanısıra yetiştirme koşullarının iyileştirilmesi, teknoloji kullanımının artması, meraların genişletilmesi ve kalitesinin artırılması gibi çalışmalarla kırmızı et üretiminin önemli derecede artırılabilirliğini göstermektedir.

Kümes Hayvanları Etleri ve Yumurta

Türkiye kümes hayvanları etleri (kanatlı etleri) üretimi 2009 yılında 1,3 milyon tona ulaşmıştır ve bu rakam 2007'ye göre üretimde %20,3'lük artış göstermiştir (Tablo 45). Bu artışta sektörün kendi gelişiminin yanısıra artan talebin önemli payı vardır.

Kümes hayvanları etleri üretiminde tavuk etinin payı %97,7 olmakla birlikte, sağlıklı beslenme trendi başta olmak üzere tüketici tercihlerine bağlı talep artışının görüldüğü hindi eti üretimi gibi farklı kümes hayvanı etlerinin toplam içindeki paylarını artırmaları beklenebilir. Yumurta üretiminde ise son 3 yıllık dönemde sürekli artış görülmüş ve üretim 14 milyar adede yaklaşmıştır.

Tablo 45. Kesilen tavuk sayısı (bin adet), et miktarı (ton) ve yumurta sayısı (milyon adet)

		2007	2008	2009
Tavuk	Sayı	604.836	617.986	717.401
	Et	1.068.453	1.087.681	1.293.315
	Yumurta	12.725	13.191	13.833
Hindi	Sayı	3.620	3.454	2.982
	Et	31.467	35.451	30.242
Ördek	Sayı	-	-	31.400
	Et	-	-	68
Toplam	Sayı	608.456	621.439	720.415
	Et	1.099.920	1.123.132	1.323.625

Kaynak: TÜİK, 2010

Teknoloji kullanımının ve gıda güvenliği kurallarının en sıkı uygulandığı sektörler arasında bulunan beyaz et sektöründe ölçek avantajına sahip, rekabet gücü yüksek entegre tesislerin yoğun olarak faaliyet gösterdiği görülmektedir. Toplam üretimin %80'inden fazlasının bu tip tesislerde yapılması bu durumu açıkça ortaya koymaktadır (IPARD, 2006b). Son yıllardaki gelişimle birlikte bu tesislerin önemli bir bölümünün

kalite ve hijyen standartları oldukça yüksek olan AB piyasasına ihracat yapma hakkı elde etmiş olması sektörün rekabet gücünü göstermesi açısından önemlidir. Ancak yine de yem kaynaklı yüksek maliyet ve damızlık, aşı vb girdilerde yüksek dışa bağımlılık bu rekabet gücünü zayıflatmaktadır.

4. Bölüm

Fiyat

Tarım ürünleri fiyatları, piyasa koşulları ya da tarımsal üretimin özelliklerinden kaynaklanan dışsal ve içsel faktörlere bağlı olarak değişim gösterebilir. Dışsal faktörler uluslararası piyasalardaki ya da üretici ve kullanıcı ülkelerdeki arz/talep durumu (özellikle de son yıllarda artan biyoyakıt talebi), petrol fiyatları, ticaret sınırlamaları (kotalar vb), küresel ısınma ve global mali piyasalardaki gelişimlerdir. İçsel faktörler ise ekim alanı ve verimlilik dahil olmak üzere üretim yapısındaki değişim, iklimsel değişimler (kuraklık, sel vb), girdi fiyatlarındaki değişim, gıda ve gıda dışı talep değişimleri, pazarlama yapısı ve spekülasyon hareketleridir (Kıymaz ve ark, 2008).

Son birkaç yılda da kuraklık, global ekonomik krizler, biyoyakıtlar vb başta olmak üzere birçok faktöre bağlı olarak önemli fiyat değişimleri gerçekleşmiştir.

4.1. Üretici Fiyatları

Türkiye’de 2007-2009 döneminde hem cari hem de 2009 yılı bazlı sabit üretici fiyatlarında ürünlere göre farklı oranlarda değişimler olmakla birlikte gelişimin aynı olduğu görülmektedir. Örneğin, buğday fiyatlarında %7,7 oranında azalma olurken, kırmızı mercimek fiyatlarında %24,1 oranında artış olmuştur (Tablo 46). Bu değişimlerde ürünlere göre farklı etkenler bulunmaktadır. Örneğin, buğdayda 2007 yılında 0,41TL/kg olan fiyat 2008’de azalan üretimin etkisi ile 0,52 TL/kg’a çıkarken, 2009’da üretimin tekrar artmasıyla birlikte 0,48 TL/kg’a gerilemiştir. Kırmızı mercimekte ise 2007’de 0,71 TL/kg olan fiyat, 2008’de üretimin çok yüksek oranlı azalmasıyla birlikte iki katından fazla artarak 1,46 TL/kg’a çıkmıştır. Bu artış trendi hızı azalmakla birlikte 2009’da üretim artışına rağmen devam etmiş ve fiyat 1,81 TL/kg olmuştur. Kırmızı mercimek üretim artışına rağmen fiyatın artmasındaki temel etken arz açığının devam etmesidir. Diğer bir deyişle, üretim artışına rağmen talebin karşılanamaması fiyatların yüksek seviyesini koruduğu gibi daha da artmasına neden olmuştur. Aynı dönemde koyun eti fiyatlarında görülen %36,5’lik artış ta dikkat çekicidir ve bu artış kesilen hayvan sayısının 2008’e göre 1,6 milyon baş azalmasından kaynaklanmaktadır.

Tablo 46. Bazı tarım ürünlerinin üretici fiyatları (TL/kg)

Ürün kodu	Ürün adı	Cari fiyatlarla				2009 yılı fiyatlarıyla /1			
		2007	2008	2009	2008-2009 değişim (%)	2007	2008	2009	2008-2009 değişim (%)
011111000	Buğday	0,41	0,52	0,48	-7,7	0,46	0,54	0,48	-9,8
011113000	Mısır (dane)	0,45	0,51	0,54	6,7	0,52	0,52	0,54	4,3
011114000	Çeltik	0,73	1,07	1,13	5,9	0,83	1,09	1,13	3,5
011115000	Arpa	0,34	0,46	0,42	-9,0	0,39	0,47	0,42	-11,1
011122410	Mercimek (kırmızı)	0,71	1,46	1,81	24,1	0,81	1,49	1,81	21,3
011133000	Ayçiçeği	0,65	0,86	0,80	-7,4	0,75	0,88	0,80	-9,5
011171100	Pamuk (Kütlü)	1,28	1,38	1,34	-2,4	1,46	1,41	1,34	-4,7
011212100	Domates	0,62	0,70	0,75	6,1	0,71	0,72	0,75	3,6
011212220	Salatalık	0,66	0,68	0,78	15,3	0,75	0,70	0,78	12,6
011322100	Portakal	0,59	0,70	0,72	3,1	0,68	0,71	0,72	0,7
011323020	Elma	0,98	1,09	1,08	-0,4	1,12	1,11	1,08	-2,7
011323050	Kayısı	1,14	1,28	1,35	5,9	1,30	1,31	1,35	3,5
011332000	Çay (yaş)	0,61	0,70	0,77	10,2	0,70	0,71	0,77	7,7
012120010	İnek sütü	0,61	0,71	0,71	-0,1	0,70	0,73	0,71	-2,4
1511114000	Sığır eti	8,87	9,88	10,51	6,4	10,13	10,11	10,51	4,0
1511150000	Koyun eti	9,07	10,75	14,68	36,5	10,36	11,00	14,68	33,4
1512111300	Tavuk eti	3,18	3,02	3,77	24,7	3,63	3,09	3,77	21,8

Kaynak: TÜİK, 2010, TCMB, 2010, Yazar tarafından yapılan hesaplamalar

1/ Deflatör olarak 2003=100 bazı üretici fiyatları endeksi (tarım - yıllık ortalama) kullanılmıştır

Tablo 47. Bazı tarım ve gıda ürünlerinin tüketici fiyatları (TL/kg)

Ürün kodu	Ürün adı	Cari fiyatlarla				2009 yılı fiyatlarıyla /1			
		2007	2008	2009	2008-2009 değişim (%)	2007	2008	2009	2008-2009 değişim (%)
0111301	Ekmek	1,55	2,02	2,07	2,7	1,89	2,18	2,07	-4,9
0111209	Bulgur	1,50	2,36	2,31	-2,4	1,83	2,55	2,31	-9,7
0111101	Pirinç	3,13	4,54	4,74	4,5	3,82	4,90	4,74	-3,3
0111201	Buğday Unu	1,26	1,56	1,60	2,4	1,55	1,69	1,60	-5,3
0111501	Makarna	1,46	2,04	2,04	0,3	1,78	2,20	2,04	-7,2
0116101	Portakal	0,96	1,04	1,09	5,5	1,17	1,12	1,09	-2,4
0116112	Elma	1,90	1,66	1,74	4,7	2,33	1,79	1,74	-3,1
0116123	Kayısı	0,35	0,33	0,44	33,9	0,43	0,35	0,44	23,9
0117125	Fasulye	1,37	1,14	1,19	4,4	1,68	1,23	1,19	-3,3
0117403	Mercimek	2,03	4,18	4,27	2,1	2,48	4,51	4,27	-5,5
0117506	Zeytin	7,95	8,66	9,33	7,8	9,71	9,35	9,33	-0,2
0115301	Zeytinyağı	9,85	10,77	10,81	0,4	12,04	11,64	10,81	-7,1
0115302	Ayçiçek Yağı	3,48	5,39	4,69	-13,0	4,25	5,82	4,69	-19,4
0121201	Çay	9,65	10,57	11,29	6,8	11,79	11,42	11,29	-1,1
0118101	Toz Şeker	2,07	2,36	2,53	7,3	2,52	2,55	2,53	-0,7
0117122	Domates	1,43	1,23	1,26	2,9	1,74	1,33	1,26	-4,8
0114101	Süt	1,71	1,82	1,82	0,1	2,09	1,97	1,82	-7,3
0112201	Dana Eti	13,81	15,32	17,36	13,4	16,88	16,55	17,36	4,9
0112401	Koyun Eti	11,40	12,75	17,12	34,3	13,92	13,78	17,12	24,3
0112501	Tavuk Eti	4,34	4,40	5,48	24,5	5,30	4,75	5,48	15,2
0114501	Yumurta	0,20	0,20	0,23	15,8	0,24	0,21	0,23	7,2

Kaynak: TÜİK, 2010, TCMB, 2010, Yazar tarafından yapılan hesaplamalar

1/ Deflatör olarak 2003=100 bazlı tüketici fiyatları endeksi (gıda - yıllık ortalama) kullanılmıştır.

4.2. Tüketici Fiyatları

Tarım ve gıda ürünlerinin cari tüketici fiyatlarında 2008-2009 döneminde artış vardır. Buna göre 2008'de 1,56 TL/kg olan buğday unu fiyatı %2,4 artarak 1,60 TL/kg'a çıkarken en fazla artış %34,3 ile koyun etinde, en düşük artış da %0,1 ile sütte görülmüştür. Ayçiçek yağı ve bulgur fiyatlarında ise düşme olmuştur.

Cari fiyatlarda görülen bu artışların, 2009 fiyatlarına dönüştürüldüğünde ise gelişiminin tam tersi olduğu yani fiyatların 2009 yılı itibarıyla gerilediği görülmektedir. Örneğin, cari fiyat serisine göre 2008'den 2009'a %2,7 oranında artan ekmek fiyatında, 2009 yılı fiyatları itibarıyla %4,9 oranında düşerek 2,18 TL/kg'dan 2,07 TL/kg'a gerilemiştir. Bu durum bitkisel kökenli ürünlerin hemen hemen tümünde vardır. Hayvansal ürünlerde ise gelişimin aynı kaldığı ancak artış oranlarının azaldığı görülmektedir.

4.3. Girdi Fiyatlarındaki Gelişmeler

Mazot tarımsal üretimde makine kullanımının artmasıyla birlikte maliyet içerisindeki ağırlığı giderek artan bir unsur haline gelmiştir. Mazot fiyatlarındaki yükselme bu ağırlığı daha da artırmaktadır. 2003 yılından bu yana (2004 yılı haricinde) alan bazlı olarak uygulanmaya başlanan mazot desteği maliyet içerisinde yakıt masraflarının payını düşürmektedir.

2007'de mazot fiyatları 2,29 TL/lt iken 2008'de kriz etkisi ile 2,82 TL/lt'ye kadar yükselmiş ancak 2009'da kriz etkisinin zayıflamasıyla birlikte 2,47 TL/lt'ye gerilemiştir (Tablo 48).

Tablo 48. Tarımsal Girdi Fiyatları (TL/kg)

	2007	2008	2009	2008-2009 Değişim (%)
Mazot	2,29	2,82	2,47	-12,4
Yem				
Etlik Piliç Yemi	627	784	819	4,5
Yumurta Yemi	505	629	604	-3,9
Süt Yemi	444	534	427	-20,1
Besi Yemi	434	523	417	-20,3
Gübre				
A.Sülfat %21	329	564	325	-42,4
A.Nitrat %26	350	510	436	-14,5
A.Nitrat %33	410	585	479	-18,1
ÜRE	602	760	630	-17,1
DAP	725	1.672	689	-58,8
20.20.0	493	1.110	520	-53,2

Kaynak: TÜİK, 2010, TKB, 2010

Mazot fiyatlarında olduğu gibi etlik piliç yemi dışındaki yem fiyatlarında da 2008’de görülen artışların ardından 2009’da gerileme olmuştur. Gerileme süt ve besi yemlerinde %20 gibi yüksek oranlı iken, yumurta yeminde %4’tür. Etlik piliç yeminde ise %4,5 oranında artış gerçekleşmiştir.

2008-2009 döneminde gübre fiyatlarında da azalma olmuştur. En fazla kullanıma sahip %26 ve %33’lük amonyum nitrat ile ÜRE’de bu azalma %14,5-18,1 aralığında iken, diğer gübrelerde %60’a kadar yaklaşmıştır.

5. Bölüm

Dış Ticaret

5.1. Genel Görünüm

Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmi son 3 yıl içerisinde 243-277 milyar \$ arasında değişmiştir ve bunun %7,1-8,6'sını tarım sektörü oluşturmuştur (Tablo 49). Tarım ürünleri ticareti açısından bu dönemde dikkat çekici olan nokta ise 2008'deki artış ve arkasından 2009'da görülen azalıştır.

Tablo 49. Türkiye'nin toplam ve tarım ürünleri dış ticaret hacmi (SITC Rev 3,milyar \$)

	İhracat		İthalat		Dış Ticaret Hacmi		Denge	
	Genel	Tarım	Genel	Tarım	Genel	Tarım	Genel	Tarım
2007	107,3	9,8	170,1	9,8	277,3	19,6	-62,8	0,0
2008	132,0	11,5	202,0	13,0	334,0	24,5	-69,9	-1,6
2009	102,1	11,2	140,9	9,6	243,1	20,8	-38,8	1,6

Kaynak: TÜİK, 2010

Tarım ürünleri dış hacmi 2008 yılının kriz ve kuraklık yılı olması nedeniyle özellikle ithalat ağırlıklı olmak üzere artarak 25 milyar \$'a yaklaşırken, 2009'da bu etkinin yavaşlaması ile birlikte azalmış ve 21 milyar \$'ın altına düşmüştür. Bu gelişimde ithalattaki azalma oranının %26'ya ulaşması buna karşın ihracatın %2 gibi küçük bir oranda düşmesi, tarım ürünlerinde kriz dönemindeki ithalat artışının durduğu, ulaşılan ihracat düzeyinin ise krizden sonra da korunduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla dış ticaret dengesi açısından pozitif etki ortaya çıkmıştır. Tarım ürünleri dış ticaret

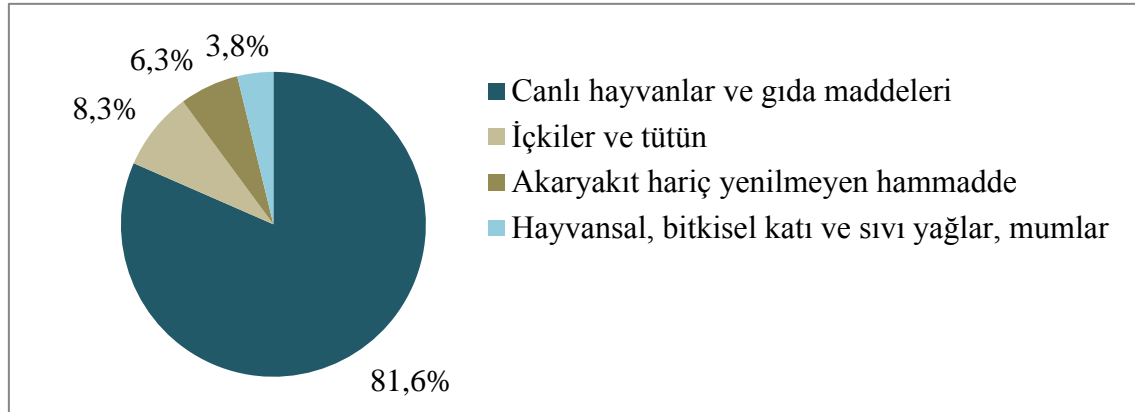
dengesinin 2008'deki 1,6 milyar \$'lık açık pozisyonundan 2009'da çıkıp 1,6 milyar \$'lık fazla pozisyonuna geçmiş olması da bu etkiyi ortaya koymaktadır (Tablo 50).

2009 yılında dış ticaret hacmini oluşturan gruplar incelendiğinde önceki yıllarda olduğu gibi bu yılda da canlı hayvanlar ve gıda maddelerinin ilk sırayı aldığı, bunu akaryakıt hariç yenilmeyen ürünler izlediği görülmektedir.

5.2. İhracat

Tarım ürünleri ihracatı toplam ihracatın %11'ini oluştururken, ihracat değeri, %82'si (9,1 milyar \$) canlı hayvanlar ve gıdalardan oluşmak üzere toplam 11,2 milyar \$ seviyesindedir (Tablo 50, Grafik 4). Canlı hayvanlar ve gıdalar grubundaki en önemli ihraç ürünleri turunçgil ve domates gibi ürünler başta olmak üzere, meyve ve sebzelerdir.

Grafik 4. Tarım ürünleri ihracatının bileşimi (2009)

Kaynak: Tablo 50

İhracatın ülkelere göre dağılımında ise sırasıyla Irak, Almanya, Rusya Federasyonu, İtalya, ve ABD'nin toplam ihracatın %40 pay aldığı görülmektedir. Irak'a yapılan ihracatta en önemli ürünler buğday unu ve bitkisel yağlardır. Sert kabuklu meyve konserveleri ve fındık Almanya'ya, domates ve turunçgiller de Rusya Federasyonu'na yapılan ihracatta en yüksek paya sahip ürünlerdir (Tablo 51).

5.3. İthalat

Tarım ürünleri ithalatı toplam ithalatın %6,8'ini oluştururken, ithalat değeri, %46'sı (4,4 milyar \$) tarımsal hammadde niteliğindeki akaryakıt hariç yenilmeyen maddelerden oluşmak üzere toplam 9,6 milyar \$ seviyesindedir (Tablo 50, Grafik 5).

Tablo 50. Gruplar itibarıyla tarım ürünleri dış ticareti (SITC Rev3, milyon \$)

	İthalat			İhracat			Hacim			Denge		
	2007	2008	2009	2007	2008	2009	2007	2008	2009	2007	2008	2009
0 Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri	3.084	5.024	3.591	7.822	9.155	9.126	10.905	14.179	12.717	4.738	4.131	5.534
00 Canlı hayvanlar	24	41	34	7	13	24	31	54	58	-17	-29	-9
01 Et ve et ürünleri	1	4	2	54	103	174	56	107	176	53	99	171
02 Süt, süt ürünleri ve yumurtalar	119	133	120	179	255	268	298	387	388	60	122	148
03 Balıklar ve diğer deniz ürünleri	97	119	108	303	408	339	400	527	447	206	289	231
04 Hububat, hububat ürünleri	1.024	2.208	1.285	1.037	1.385	1.482	2.060	3.593	2.766	13	-822	197
05 Meyve ve sebzeler	456	860	673	4.902	5.308	5.354	5.358	6.168	6.027	4.445	4.448	4.681
06 Şeker, şeker ürünleri ve bal	57	92	57	304	352	301	361	444	358	247	260	244
07 Kahve, çay, kakao, baharat ve ürünleri	374	391	389	463	500	472	837	890	861	89	109	83
08 Hayvanlar için gıda maddeleri	550	773	556	12	68	75	563	841	631	-538	-705	-482
09 Çeşitli yenilebilir ürünler	381	403	367	561	763	638	942	1.166	1.005	180	360	271
1 İçkiler ve tütün	353	456	479	805	891	933	1.158	1.347	1.413	451	434	454
11 İçkiler	51	65	79	161	186	176	212	251	255	110	122	97
12 Tütün ve tütün mamülleri	302	392	400	644	705	757	946	1.096	1.158	342	313	357
2 Akaryakıt hariç yenilmeyen hammadde	5.547	5.855	4.437	853	858	703	6.400	6.713	5.140	-4.694	-4.997	-3.734
21 İşlenmemiş kösele, deri ve kürk	327	236	123	16	11	6	344	247	129	-311	-226	-117
22 Yağlı tohumlar, yağ veren meyveler	902	1.320	914	91	89	95	993	1.409	1.010	-811	-1.231	-819
23 Ham kauçuk	723	945	569	15	31	21	739	976	589	-708	-914	-548
24 Mantar, odun ve kereste	540	549	360	33	31	37	573	579	397	-507	-518	-322
25 Kağıt hamuru ve kullanılmış kağıt	411	473	343	1	7	6	413	480	348	-410	-466	-337
26 Dokuma elyafı ve bunların artıkları	2.421	2.074	1.895	588	571	423	3.009	2.646	2.319	-1.833	-1.503	-1.472
29 Başka yerde belirtilmeyen işlenmemiş ürünler	222	257	234	108	118	114	330	375	348	-114	-140	-119
4 Hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar, mumlar	829	1.702	1.122	290	570	427	1.119	2.273	1.550	-539	-1.132	-695
41 Hayvansal sıvı ve katı yağlar	110	154	106	0	26	3	110	181	109	-110	-128	-103
42 Hazırlanmış bitkisel sıvı ve katı yağ	641	1.446	930	206	269	240	847	1.716	1.170	-436	-1.177	-689
43 İşlenmiş sıvı, katı yağlar; mumlar	78	102	87	84	274	184	162	376	271	6	173	98
Tarım	9.813	13.038	9.631	9.769	11.474	11.190	19.582	24.511	20.820	-44	-1.564	1.559

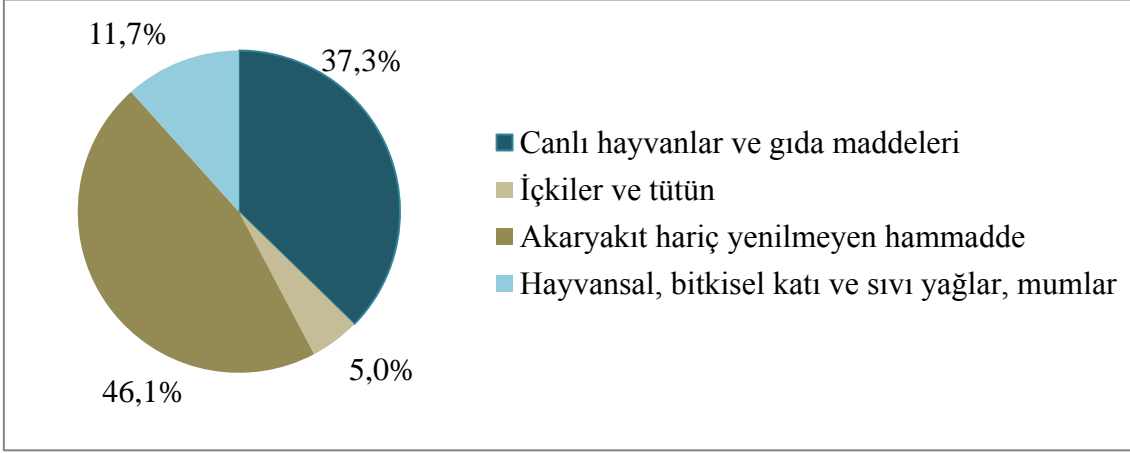
Kaynak: TÜİK, 2010

Tablo 51. İhracat ve ithalatta en önemli ülkelerle yapılan ticaretteki yüksek paya sahip ürünler (2009)

Ülke	Mal / Mal Grubu	Pay (%)
İhracat		
Almanya	Diğer sert kabuklu meyva ve karışımlarının konserveleri	12,5
	Fındık	9,5
	Reçel, jöle, marmelat, meyva püresi ve pastları	4,8
	Üzüm (kurutulmuş)	6,3
	Sebze, meyva, sert kabuklu meyva ve yenilen diğer bitki parçaları	5,2
	Diğer	61,6
	Toplam	100,0
Irak	Kuş ve kümes hayvanlarının kabuklu yumurtaları	7,1
	Buğday unu/mahlut unu	20,7
	Zencefilli ekmek, tatlı bisküviler, waffle ve gofletler	4,4
	Diğer çikolata, kakao içeren gıda müstahzarları	3,4
	Bitkisel katı ve sıvı yağlar vb. fraksiyonları	10,0
	Diğer	54,3
	Toplam	100,0
Rusya Federasyonu	Domates (taze/soğutulmuş)	24,3
	Mandarin, klemantin vb. (taze/kurutulmuş)	12,6
	Üzüm (taze)	9,6
	Limon ve tatlı limon (taze/kurutulmuş)	9,0
	Portakal (taze/kurutulmuş)	7,3
	Diğer	37,2
	Toplam	100,0
İthalat		
A.B.D.	Pamuk (kardesiz, taranmamış)	30,8
	Soya fasulyesi	17,1
	Sığır, koyun/keçi yağları	5,0
	İğne yapraklı ağaçdan yarıbeyaz, beyaz kimyasal odun hamuru	5,6
	Biracılık ve damıtık içki sanayinin posa ve artıkları	5,0
	Toplam	100,0
Rusya Federasyonu	Diğer buğdaylar ve mahlut	57,7
	Ayçiçeği tohumu yağları; ham	20,5
	Kozalaklı, iğne yapraklı ağaçlar (yuvarlak, kabaca yontulmuş)	1,6
	Uzunlamasına kesilmiş, biçilmiş iğne yapraklı ağaç kalın \geq 6mm	3,4
	Ayçiçeği tohumu yağı üretiminden arta kalan küspe ve katı atıklar	2,0
	Toplam	100,0
Ukrayna	Ayçiçeği tohumu yağları; ham	37,9
	Mısır (diğer)	7,1
	Kozalaklı, iğne yapraklı ağaçlar (yuvarlak, kabaca yontulmuş)	8,3
	Rep ve kolza tohumları	6,2
	Yongalar; geniş yapraklı ağaçlardan	3,7
	Toplam	100,0

Kaynak: TÜİK, 2010

Grafik 5. Tarım ürünleri ithalatının bileşimi (2009)

Kaynak: Tablo 50

İthalatta en önemli mal grupları 1,9 milyar \$ değerindeki pamuğun da içerisinde yer aldığı dokuma elyafı ve bunların artıkları ile 914 milyon \$ değerindeki yağlı tohumlardır. Bu iki ürün grubunu sınıflandırma gereği tarımsal ithalat içerisinde görülen ancak tümüyle sanayide kullanılan ve 569 milyon \$ ithalat değerine sahip olan ham kauçuk izlemektedir (Tablo 50). Bu 3 ürün grubunun ithalat değerinin 2008’de uluslararası piyasalardaki fiyat artışlarının etkisiyle yüksek oranda artmasının ardından, 2009’da toplam 1 milyar \$’a yakın azalmış olması oldukça önemlidir.

İthalatın ülkelere göre dağılımında ABD, Ukrayna ve Rusya Federasyonu en önemli paya sahip ülkeleri oluşturmaktadır. Bu ülkelerden yapılan ithalatta ABD için pamuk ve soya fasulyesi, Ukrayna için ayçiçeği tohumu ve mısır, Rusya Federasyonu için de buğday ve ayçiçeği tohumu en önemli ürünlerdir.

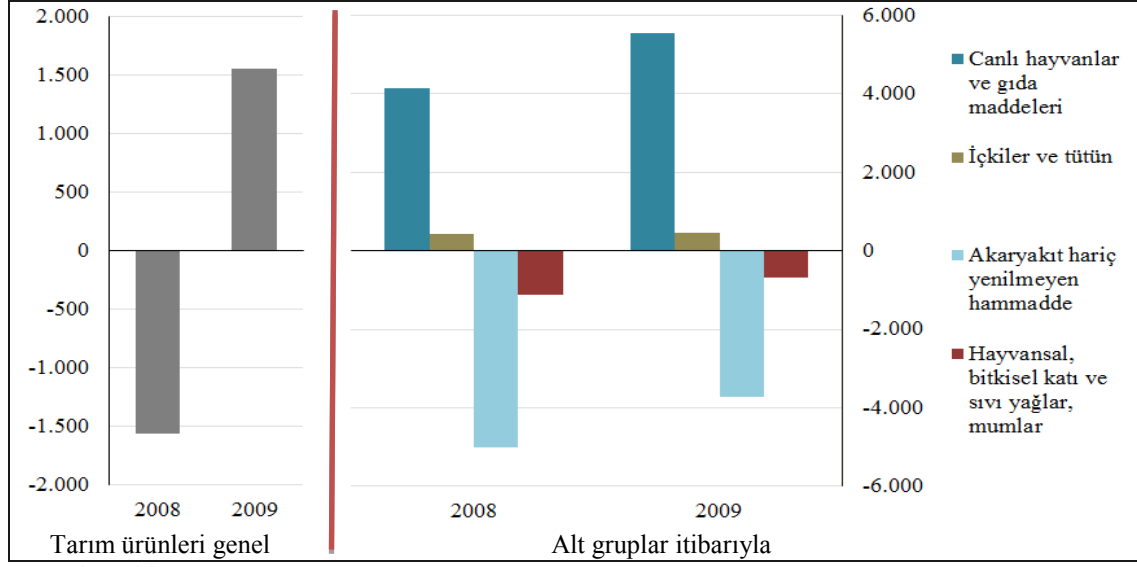
5.4. Dış Ticaret Dengesi

Tarım ürünleri ihracatının yüksekliğine bağlı olarak uzun dönem serilerine göre Türkiye dış ticaret dengesi pozitif olan, diğer bir deyişle tarım ürünleri dış ticareti net fazla veren bir ülkedir. Ancak 2007-2008 gibi kuraklık ve gıda fiyatlarında yüksek dalgalanmaların olduğu yıllarda dış ticaret dengesi negatif olabilmekte, dış ticaret açığı oluşabilmektedir.

2009 1,6 milyar \$ ile önceki iki yılın ardından dış ticaret dengesinin tekrar pozitive geçtiği yıldır. Genel denge pozitif olmakla birlikte alt gruplar itibarıyla ele alındığında bazı gruplarda negatif gelişimin devam ettiği ancak dış ticaret açığının küçüldüğü görülmektedir. Bu grupların en önemlileri çoğunluğunun yurtiçi üretiminin olmadığı ya da yetersiz olduğu ve tarımsal hammadde niteliğinde olan dokuma elyafı, kauçuk, yağ vb. ürünlerin yer aldığı akaryakıt hariç yenilmeyen ürünler ile hayvansal ve bitkisel yağlar gruplarıdır.

Dış ticaret dengesinde pozitif gelişimi sağlayan en önemli grup canlı hayvanlar ve gıdadır. Bu grup 5,5 milyar \$'lık dış ticaret fazlasına sahiptir. Bununla birlikte grup içerisinde meyve ve sebzeler 4,7 milyar \$'lık dış ticaret fazlasına sahipken, hayvanlar için gıda maddeleri grubu 500 milyon \$'a yakın dış ticaret açığına sahiptir (Tablo 50, Tablo52, Grafik 6).

Grafik 6. Tarım ürünleri dış ticaret dengesi (milyon \$)

Kaynak: Tablo 50

Tablo 52. En fazla dış ticaret fazlası ve veren ana ve alt gruplar (2009)

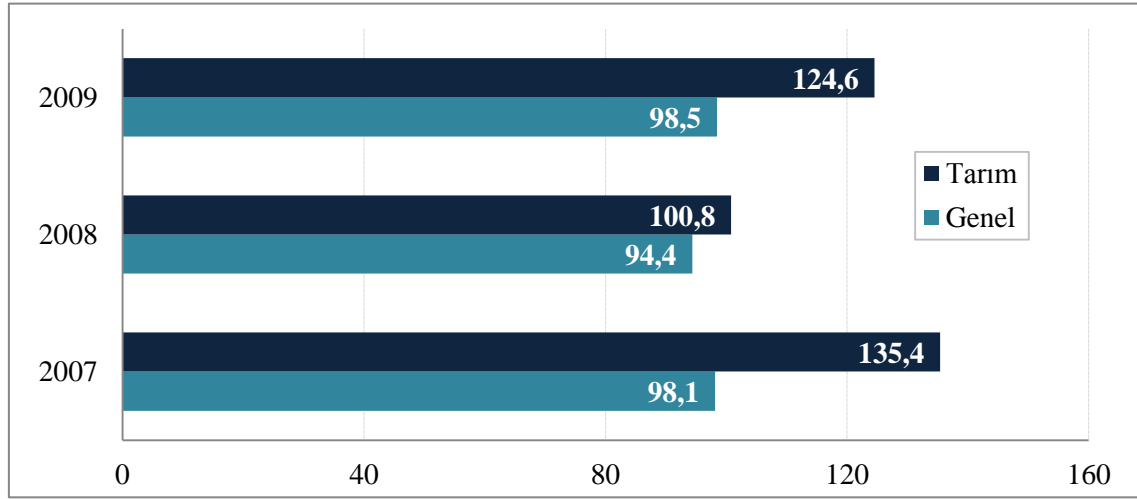
En fazla dış ticaret fazlası veren ana ve alt gruplar	En fazla dış ticaret açığı veren ana ve alt gruplar
Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri (5,5 milyar \$) Meyve ve sebzeler (4,7 milyar \$) Taze/kuru meyveler ve kabuklu yemişler (2,7 milyar \$)	Akaryakıt hariç yenilmeyen maddeler (-3,7 milyar \$) Dokuma elyafı vb. (-1,5 milyar \$) Pamuk, linter vb. (-887 milyon \$) Yağlı tohumlar vb. (-819 milyon \$) Yağlı tohumlar ve meyveleri vb (-823 milyon \$)
İçkiler ve tütün (454 milyon \$) Tütün ve mamulleri (357 milyon \$) Yaprak tütün ve döküntüleri (201 milyon \$)	Hayvansal ve bitkisel yağlar, mumlar (-695 milyon \$) Bitkisel yağlar (kimyasal işlem görmüş) (-689 milyon \$) Diğer bitkisel yağlar (-371 milyon \$)

Kaynak: Tablo 50, TÜİK, 2010

5.5. Dış Ticaret Hadleri

Dış ticaret hadleri ⁴ (DTH) açısından tarım ürünlerinin son 3 yılda pozitif gelişim gösterdiği görülmektedir. Buna göre, tarım ürünleri için bir birimlik mal ihracatı karşılığında daha yüksek birimde mal ithalatı yapılmıştır. Aynı dönemde genel DTH ise negatif gelişim göstermiş ve bir birimlik mal ihracatına karşılık daha az birim mal ithalatı yapılmıştır. Örneğin, 2009 yılında bir birimlik tarım ürünü ihracatına karşılık 1,25 birimlik ithalat yapılmış, toplam dış ticaret için ise bir birimlik mal ihracatına karşılık 0,99 birimlik ithalat yapılabilmektedir (Grafik 32).

Grafik 7. Genel ve tarım ürünleri DTH

Kaynak: TÜİK,2010

Tarım ürünlerinin yapısı ve gelişimi ile DTH, tarım ürünleri ticaretinin Türkiye'nin genel dış ticareti içerisinde önemli bir yere sahip olduğunu, zaman zaman sektörün kendisinden kaynaklanmayan nedenlerle aksamaya uğrasa da, genel olarak hem toplam değer hem de birim değer açısından genel dış ticaret dengesinde düzeltici etki yaptığını göstermektedir.

⁴ DTH, ihrac edilen bir birim mala karşılık ithal edebilecek mal miktarını gösteren ve bu yönü ile bir ülkenin dış ticaretindeki gelişmelerin incelenmesinde gözönünde tutulan, bunun yanı sıra dış ticaret fiyatlarındaki gelişmeleri ifade eden bir kavramdır. DTH en basit şekliyle, ihracat fiyat indeksinin, ithalat fiyat indeksine oranlanmasıyla elde edilir (Balıkçioğlu, 1988; Karluk, 1998). DTH 100'ün üzerinde ise ülke lehine (pozitif) gelişim, altındaysa ülke aleyhine (negatif) gelişim vardır.

6. Bölüm

Destekleme

6.1. Amaçları ve Etkilerine Göre Tarımsal Destekler

Tarımsal üretimin desteklenmesi ve üretimde sürekliliğin sağlanmasının yanısıra tarımsal yapının iyileştirilmesi tarımsal desteklerin ana amaçlarındandır. Bu ve benzeri amaçlarına bağlı olarak desteklerin tarımsal üretime ve tarımsal yapıya olan etkileri de farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır (Tablo 53). Desteklemelerin en önemli etkileri üretici gelirlerini artırmak iken bir diğeri de yarattıkları piyasa etkisi ile birlikte vergi gelirleri yoluyla milli gelire katkıda bulunmalarıdır.

Tarımsal desteklemelerin diğeri önemli etkileri de şunlardır;

- ✓ Gıda güvenliğinin/güvencesinin sağlanması,
- ✓ Üretimin kayıt altına alınması,
- ✓ İnsan ve hayvan sağlığının korunması,
- ✓ Gen kaynaklarının korunması,
- ✓ Çevrenin korunması vb.

6.2. Desteklerin Dağılımı

2009 yılı itibarıyla tarımsal desteklemelerin 4 ana gruba göre dağılımında en büyük payı %44,2 ile primleri kapsayan fark ödemelerinin aldığı görülmektedir (Tablo 54). Buğday ve pamuk ise bu grup içerisinde ödeme yapılan en önemli ürünleri oluşturmaktadır.

Tablo 53. Amacı ve etkilerine göre destekler

Bitkisel Üretim Destekleri ve Genel Destekler					
Destek Türü	Üretim Etkisi			Gelir Etkisi	
DGD					√
Mazot					√
Gübre					√
Fark Ödeme Sistemi		√			√
Telafi Edici Ödemeler		√			√
Yem Bitkileri Ödemeleri		√			√
ÇATAK					√
Sertifikalı Tohum		√			√
Kooperatif Projeleri		√			√
Kırsal Kalkınma Destekleri		√			√
Tarım Sigortaları					√
Sertifikalı Fidan		√			√
Çay Budama Desteği		√			√
AR-GE		√			√
Hayvancılık Destekleri					
Destek Türü	Desteğin Amacı				
	Üretimi ve Verimi Artırmak	Üretimi Kayıt Altına Almak	Hayvan Kayıt Sistemini Oluşturmak	Halk Sağlığını Korumak	Gen Kaynaklarını Korumak ve Geliştirmek
Süt Desteği	√	√			
Et Desteği	√	√			
Su Ürünleri Desteği	√	√			
Hastalıklardan Ari İşletme Desteği				√	
Aşı Desteği				√	
Gıda Güvenliği Desteği				√	
Hayvan Kimlik Sistemi Desteği			√	√	
Büyükbaş Hayvan Hastalıkları Tazmin Desteği				√	
Hayvan Gen Kaynakları Desteği			√		√
Damızlık Saf Irk, Gebe Düve Desteği	√				
Suni Tohumlama Desteği	√	√	√	√	
Suni Tohumlamadan Doğan Buzağı Desteği	√		√		
Sağım Hijyeni ve Süt Kalitesi	√			√	
Islah Amaçlı Küçükbaş Hayvan Yet. Bir. Desteği			√		√
Tiftik Üretimi Desteği		√			√
Arıcılık	√	√			√
İpekböcekçiliği	√	√			√

Kaynak: Taşdan ve ark., 2009

Tablo 54. Desteklemelerin dağılımı (%) ^(1,2)

	2007	2008	2009
Alan bazlı destekler ve DGD ⁽³⁾	44,4	33,4	23,8
DGD	66,7	58,3	0,1
Mazot	19,4	24,2	43,6
Gübre	13,9	17,5	55,1
Diğer			1,2
Fark ödemesi	32,2	28,1	44,2
Kütlü Pamuk Desteği	46,5	39,3	25,6
Buğday Desteği	16,9	35,9	41,9
Yağlık Ayçiçek Desteği	11,4	8,6	9,0
Diğer	25,3	16,2	23,6
Hayvancılık	13,0	22,7	19,8
Yem Bitkileri Üretim	56,0	50,8	32,1
Süt Desteği	24,6	23,3	19,9
Su Ürünleri Desteği	3,8	7,0	10,4
Diğer	15,6	18,8	37,6
Diğer	10,3	15,8	12,1
Tarım reformu hizmetleri	0,4	0,6	0,2
Tarımsal sigorta hizmetleri	0,6	0,9	1,3
Telafi edici ödemeler	1,5	1,4	1,7
Kırsal kalkınma	1,4	1,9	5,4
Kuraklık	4,8	9,4	0,0
Diğer	1,6	1,6	3,5
Toplam	100,0	100,0	100,0

Kaynak: Taşdan ve ark., 2009

⁽¹⁾ Ödemeler, bir önceki yılın ürünleri için yapılan fiili destekleme ödemelerini ifade etmektedir. Örneğin, 2008 yılında ödenen destekler, 2007 yılı ürünü için yapılmıştır. Diğer yandan, başvurular ve ödemelerin kayıtlara geçişindeki dönemsellikten dolayı diğer kaynaklardaki rakamlar ile farklılıklar olabilir. Alt grupların % oranları ana grupların toplamı 100 olacak şekilde hesaplanmıştır.

⁽²⁾ Mutlak rakamlar verilmediğinden, yıldan yıla olan azalmalar destekleme tutarlarının düştüğünü göstermemektedir.

⁽³⁾ DGD 2009 yılından geçerli olmak üzere kaldırılmıştır.

DGD'nin kalkmasıyla birlikte alan bazlı desteklerin toplam destekler içerisinde aldığı pay da azalmış ve 2009'da %23,8 olmuştur. Alan bazlı desteklerdeki en önemli gruplar dışa bağımlılık oranının dolayısıyla da fiyatının yüksek olduğu, maliyete de yüksek oranda yansıyan mazot ve gübre için yapılan desteklemelerdir.

Yem bitkileri başta olmak üzere hayvancılık desteklemeleri toplama destekleme ödemelerinden %19,8 pay alırken, tarım reformu ödemeleri, kırsal kalkınma gibi desteklerden oluşan diğer destekler grubu %12,1 pay almıştır. Diğer destekler grubunda yer alan kuraklık desteklerinin 2007 ve 2008'deki kuraklığa bağlı olarak ortaya çıkan oransal yüksekliği dikkat çekicidir.

Tablo 55. Birim başına destekleme tutarları (TL)

DESTEKLEME KONULARI		2007	2008	2009		
HAYVANCILIK DESTEKLEMELERİ						
1	Yem Bitkileri (Dekar)	Yonca (sulu)	130	103,5	115	
		Yonca (kuru)	80	63	70	
		Korunga	80	67,5	75	
		Tek Yıllıklar	50	27	30	
		Silajlık Tek Yıllıklar	55	40,5	45	
		Silajlık Mısır (sulu)	60	40,5	45	
		Silajlık Mısır (kuru)		27	30	
		Yapay Çayır-Mera	100	67,5	75	
2	Süt Teşvik Primi (Litre)	Örgütlü Üreticiler	0,055			
		Diğer	0,03	0,036	0,14	
3	Arıcılık	Kovan Başı Ödeme (Adet)		4,5	6	
		Birlik (Adet)	15		-	
		Diğer (Adet)	7,5		-	
		Balda Kalite (Birlik Üyesi) (Kg)	0,6		-	
		Balda Kalite (Diğer) (Kg)	0,3		-	
		Bombus (Koloni)	50	45	50	
4	Aşı Desteği (Baş)	Şap (Büyükbaş)	%80 üzeri	0,75		
			%80 altı	0,5	0,675	0,75
		Şap (Küçükbaş)	%80 üzeri	0,5		
			%80 altı	0,25	0,45	0,5
		Sığır Brucellosisi (S-19 Genç)	1	1,35	-	
		Koyun Brucellosi (Rev-1 Genç)	0,5	0,45	-	
		Veba (PPR), Çiçek ve Şarbon	0,25		-	

Tablo 55 (Devam). Birim başına destekleme tutarları (TL)

DESTEKLEME KONULARI		2007	2008	2009	
HAYVANCILIK DESTEKLEMELERİ					
5	Su Ürünleri (Kilogram)	Çipura-Levrek	0,85	0,765	0,85
		Alabalık	0,65	0,585	0,65
		Yeni Türler	1	0,9	1
		Midye	0,1	0,09	0,1
		Yavru (adet)	0,05	0,045	0,05
6	Hayvan Başı Ödeme (Baş)	Damızlık Düve	Belgeli	550	-
			Sertifikalı	275	-
		Suni Tohumlama	Kalkınmada Öncelikli	36	-
			Diğer	26	-
			Soykütüğü	140	-
		Suni Tohumlamadan Doğan Buzağı	Önsoykütüğü	80	-
			Suni Tohumlama		60
			Brusella S-19 Aşısı		20
7	Hayvan Gen Kaynakları (Baş)	Büyükbaş	350	324	400
		Küçükbaş	60	58,5	70
		Arı (kovan)		4,5	10
		Geliştirme Amaçlı Küçükbaş	Taban	30	40
Elit	35		31,5	45	
8	Tiftik Üretimi Desteği (Kilogram)	Oğlak Tiftiği	9	9	12
		Ana Mal (İnce, İyi, Sıra, Hafif)	8	8,1	11
		Tali	6	6,3	8

Tablo 55 (Devam). Birim başına destekleme tutarları (TL)

DESTEKLEME KONULARI		2007	2008	2009	
HAYVANCILIK DESTEKLEMELERİ					
9	İpekböceği Üretimi Desteği (Kilogram)	Tohum (Kutu/Kg)	20	18,9	22
		Damızlık Koza	13	12,6	15
		I. Sınıf Koza	9,5	9	12
		II. Sınıf Koza	8,25	8,1	
		III. Sınıf Koza	7	7,2	
		Çepez	5	5,4	8
10	Gıda Güvenliği	Büyükbaş (Baş)	1,25	1,188	1,32
		Küçükbaş (Baş)	0,3	0,288	0,32
		Tavuk (1.000 Adet)	2	1,89	2,1
		Çıkma Tavuk (500 Adet)	2	1,89	2,1
		Hindi (1.000 Adet)	12,5	11,88	13,2
		Devekuşu (Baş)	1	0,945	1,05
		Ördek (Adet)		1,89	2,1
		Tavşan (Baş)	0,15	0,144	0,16
11	Et Teşviği (Kilogram)	TARET Proje İlleri	1	0,9	1,5
12	Hayvan Kimlik Sistemi (Baş)	Kayıt, Küpe	2		-
ALAN BAZLI TARIMSAL DESTEKLER					
SERTİFİKALI TOHUM, FİDE VE FİDAN DESTEKLERİ					
1	Sertifikalı Tohumluk Kullanımı (Dekar)	Tritikale, arpa, çavdar, yulaf,	3	3,5	
		Fiğ, korunga		2,7	3
		Buğday	5		
		Yonca		4,5	5
		Susam, kolza, aspir	4	3,6	4
		Nohut, kuru fasulye, mercimek	6	5,4	6
		Çeltik, yer fıstığı	8	7,2	8
		Patates	20	18	20

Tablo 55 (Devam). Birim başına destekleme tutarları (TL)

DESTEKLEME KONULARI		2007	2008	2009
SERTİFİKALI TOHUM, FİDE VE FİDAN DESTEKLERİ				
	Virüsten ari meyve fidanı ile bahçe tesisi	300	180	-
2	Sertifikalı meyve/asma fidanı/ fidesi (Dekar)			
	Narenciye, yarı bodur ve tam bodur meyve fidanı ile bahçe tesisi ve narenciye bahçelerinde aşılama ile çeşit değiştirme	250	135	250
	Diğer meyve türleri ile bahçe ve bağ tesisi	200	108	100-200
	Zeytin (Gemlik hariç) fidanı ile bahçe tesisi		90	50-100
	Zeytinde Gemlik çeşidi fidanı ile bahçe tesisi	45	36	25-50
	Sertifikalı Antepfıstığı anacı ile bahçe tesisi	50	27	50
	Buğday		0,126	0,1
	Çeltik		0,27	0,25
	Nohut, Mercimek, Kuru Fasulye		0,45	0,5
	Arpa, Triticale, Yulaf, Çavdar, Patates		0,099	0,08
	Soya		0,315	0,35
3	Sertifikalı Tohum Üretimi (Kilogram)			
	Kanola		1,08	1,2
	Aspir		0,504	0,5
	Susam		0,54	0,6
	Yerfıstığı		0,72	0,8
	Yonca	1,5	1,35	1,5
	Korunga, Fiğ	0,5	0,45	0,08
	Diğerleri	0,25		
MAZOT DESTEĞİ (Dekar)				
1	Süs bitkileri, Özel Çayır, Mera ve Orman emvali ürün alanları		1,8	2
2	Sebze, Meyve alanları	1,8		
3	Hububat, Yem bitkileri, Baklagiller, Yumru bitkiler	2,88	2,925	3,25
4	Yağlı Tohumlu bitkiler ve Endüstri Bitkileri alanları	5,4	5,4	5,5

Tablo 55 (Devam). Birim başına destekleme tutarları (TL)

DESTEKLEME KONULARI		2007	2008	2009	
PATATES SİĞİLİ TELAFİ EDİCİ ÖDEME (Dekar)		110	110	110	
AR-GE (Proje)		Projeye Göre Değişmektedir			
Kırsal Kalkınma Yatırımları (Proje)		Projeye Göre Değişmektedir			
KİMYEVİ GÜBRE DESTEĞİ (Dekar)					
1	Süs bitkileri, Özel Çayır, Mera ve Orman emvali ürün alanları	1,43	2,7	3	
2	Sebze, Meyve alanları	1,43	3,825	3	
3	Hububat, Yem bitkileri, Baklagiller ,Yumru bitkiler	2,13	3,825	4,25	
4	Yağlı Tohumlu bitkiler ve Endüstri Bitkileri alanları	3	5,4	5,5	
FARK ÖDEMELERİ (Kilogram)					
1	Yağlık Ayçiçeği	0,2	0,189	0,21	
2	Kütlü Pamuk	Sertifikalı	0,348	0,324	0,42
		Sertifikasız	0,29	0,27	0,35
3	Soya Fasulyesi	Sertifikalı	0,264	0,2475	0,275
		Sertifikasız	0,22	0,207	0,23
4	Kanola	0,22	0,207	0,23	
5	Mısır	0,067	0,036	0,04	
6	Aspir	0,22	0,23	0,25	
7	Zeytinyağı	0,11	0,21	0,25	
8	Buğday	0,035	0,045	0,1	
9	Arpa, Çavdar, Yulaf	0,025	0,036	0,04	
10	Çeltik	0,06	0,09	0,1	
11	Kuru fasulye				
12	Nohut				
13	Mercimek				
14	Yaş Çay	0,08	0,1017	0,115	

Tablo 55 (Devam). Birim başına destekleme tutarları (TL)

DESTEKLEME KONULARI		2007	2008	2009
DİĞER TARIMSAL DESTEKLER (Dekar)				
1	Organik Tarım (Dekar)	DGD + 3 TL		20
2	İyi Tarım (Dekar)	Meyve-Sebze		15
		Örtü altı iyi Tarım	18	75
3	Toprak Analizi (Dekar)	DGD + 1 TL	2,25	2,5
4	Bombus Desteği (Koloni)		45	
5	Alternatif Ürün	Tütün	108	120
		Fındık		300
6	ÇATAK		54,00-121,50	60,00-135,00
Tarım Sigortası Primi Desteği			Police Miktarının % 50'si	
Faiz İndirimli Tarımsal Krediler (%)			Konuya Göre Değişmektedir	

Kaynak: TKB, 2009

KAYNAKLAR

- BALIKÇIOĞLU, F., 1988, Türkiye'nin Dış Ticaret Hadlerindeki Değişmeler ve Gelir Etkisi 1970-1985, İGEME, Ankara.
- DELLAL, İ., ÖZAT, H.E., ÖZÜDOĞRU, T., 2007. Tarımda Mazot Kullanımı ve Mazot Destekleri, Çalışma Raporu, TEAE Yayın No:163, Ankara.
- DİE, 1998. Dış Ticarete Yoğunlaşma 1996, Ankara.
- DPT, 2007. Gıda Güvenliği, Bitki ve Hayvan Sağlığı Özel İhtisas Komisyon Raporu, 9. BYKP-ÖİK Raporları, Yayın No: DPT:2711-ÖİK:664, Ankara, <http://www.dpt.gov.tr>
- DPT, 2010. Temel Ekonomik Göstergeler, Haziran – Temmuz 2010. <http://www.dpt.gov.tr>
- DSİ, 2010. 2009 Yılı Faaliyet Raporu, <http://www.dsi.gov.tr>
- ERASLAN, İ.H., ŞELLİ, F., 2006. Sürdürülebilir Rekabet Avantajı Elde Etmede Organik Tarım Sektörü, Sektörel Stratejiler ve Uygulamalar, Uluslararası Rekabet Araştırmaları Kurumu Derneği, İstanbul.
- Hazine Müsteşarlığı, 2010. Hazine Müsteşarlığı Kayıtları.
- IPARD, 2006a. Kırmızı Et Sektör Raporu, <http://www.tarim.gov.tr>
- IPARD, 2006b. Kanatlı Eti Sektör Raporu, <http://www.tarim.gov.tr>
- KARLUK, S.R., 1998, Uluslararası Ekonomi, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- KKGM, 2010. Koruma ve Kontrol Genel Müdürlüğü, <http://www.kkgm.gov.tr>
- KHGM, 2005. Türkiye'de Üretilen Tarım Ürünlerinin Üretim Girdileri Rehberi, Aktaran: DELLAL, İ., ÖZAT, H.E., ÖZÜDOĞRU, T., 2007. Tarımda Mazot Kullanımı ve Mazot Destekleri, Çalışma Raporu, TEAE Yayın No:163, Ankara.
- KOÇ, A., TANRIVERMİŞ, H., BUDAK, F., GÜNDOĞMUŞ, E., İNAN, İ.H., KUBAŞ, A., ÖZKAN, B., 2001. Türk Tarımında Kimyasal İlaç Kullanımı: Etkinsizlik, Sorunlar ve Alternatif Düzenlemelerin Etkileri, TEAE Yayın No:63, Ankara.
- TAŞDAN, K., TAŞDEMİR, K., GÜL, U., UÇUM, İ., CEBECİ, T., ÖZAT. H., 2009. Ekonomik Göstergelerle Türkiye'de Tarım 2008, TEAE Yayın No: 176, Ankara.
- TKB, 2010. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Kayıtları.
- TKKMB, 2008. Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği Kayıtları, Ankara
- TÜRKİYEMBİR, 2010. Türkiye Yem Sanayicileri Birliği, <http://www.turkiyeyembir.org.tr>
- TÜİK, Çeşitli Yıllar, Tarımsal Yapı, Ankara
- TÜİK, 1994. 1991 Tarım Sayımı Sonuçları, Ankara.
- TÜİK, 2004. 2001 Tarım Sayımı Sonuçları, Ankara.
- TÜİK, 2009. Tarımsal İşletme Yapı Araştırması 2006, <http://www.tuik.gov.tr>
- TÜİK, 2010. TÜİK İstatistikleri ve Veritabanları. <http://www.tuik.gov.tr>

**EKONOMİK GÖSTERGELERLE
TÜRKİYE'DE TARIM
2009**

**TARIMSAL EKONOMİ ARAşTIRMA ENSTİTÜSÜ
TEAE**

<http://www.aeri.org.tr>

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Kampüsü
Eskişehir Yolu 9. Km 1 Nolu Kapı
06530 / Lodumlu / Ankara

Telefon: 0.312.287 58 33

Faks: 0.31.287 54 58

TEAE Yayın No: 181

ISBN: 978-975-407-295-2

© TEAE. Her Hakkı Saklıdır.